



TEFSÎRU'L-MENÂR'DA KIYAMET

ve AHİRET OLGUSU

Hikmet AYHAN

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUĞRUL

2021

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSÎRU'L-MENAR'DA KIYAMET VE AHİRET OLGUSU
(The Case of Resurrection and Aftermath in Tefsîru'l-Menâr)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hikmet AYHAN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUĞRUL

Bayburt
Mart, 2021

KABUL VE ONAY TUTANAĐI

Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUĞRUL'un danışmanlığında 172108008 numaralı Hikmet AYHAN tarafından hazırlanan "Tefsîru'l Menar'da Kıyamet ve Ahiret Olgusu" konulu bu çalışma 17/12/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : **İmza:**

Jüri Üyesi: **İmza:**

Jüri Üyesi: **İmza:**

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim YönetmeliĐi'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

.....

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Tefsîru’l-Menâr’da Kıyâmet ve Âhîret Olgusu” başlıklı bu çalışmanın tarafımdan bilimsel etik kurallarına uyarak yazdığımı ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

19/03/2021

İmza

Hikmet AYHAN

TEŐEKKÖR

Bu çalışmanın meydana getirilmesinde hem ders hem de tez dönemi boyunca bu alanda edindiği derin bilgilerini ve engin tecrübelerini bizlerle paylaőmaktan sakınmayan, yönlendirmeleri ve desteklerini esirgemeyen başta değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Resul ERTUğRUL'a, őükranlarımı arz ederim. Ayrıca bu çalışma süresince tezin olgunlaőmasında emeği geçen Doç. Dr. Mustafa KAYHAN ve Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI hocalarıma teőekk r etmeyi bir borç bilirim.



ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEFSİRÜ'L-MENÂR'DA KİYÂMET VE ÂHİRET OLGUSU

Hikmet AYHAN

Mart 2021, 83 Sayfa

Kıyâmet ve Âhiret İslam dininin temel inanç esaslarının en önemlilerindendir. Bunlar, Kur'ân'ın birçok ayetinde bazen peşpeşe, bazen de muhtelif yerlerde geçmekte olup insanların zihinlerinde canlandırılacakları bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için Kur'ân'ın bütüncül bir tarzda okunması gerekmektedir. Bu tezde Kıyâmet ve âhiret konusu Tefsîru'l-Menâr penceresinden ele alınmıştır. Söz konusu tefsir akılcı bir metotla yazılmış, pek çok ayet aklın verilerine müracaat edilerek yorumlanmıştır. Hiç şüphe yok ki Kıyâmet ve âhiret bütünüyle gaybın konusudur. Müellifler mezkûr konuları işlerken bu duruma sıkça vurgu yapmış, Allah'ın öte âlemde haber verdiği her şeye şeksiz şüphesiz iman edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte pek çok âyeti izah ederken akli son derece etkin kullanmışlar, Allah'ın âhiret âlemiyle ilgili verdiği bilgileri farklı şekillerde tevil etmekten kaçınmamışlardır. Ancak burada şunun vurgulanması gerekir ki, Menâr tefsirinin müellifleri olan Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ arasında her ne kadar hoca talebe ilişkisi olsa da bazı konularda aynı düşüncelerine karşın birçok konuda birbirlerinden ayrılmışlardır. Tezde bunun örnekleri yer almaktadır. Çalışmanın ana kaynağı olan Tefsîru'l-Menâr, müelliflerinin ömürlerinin kifâyet etmemesi nedeniyle tamamlanamamış bir çalışmadır. Müelliflerden biri olan Abduh, söz konusu tefsiri Nisâ sûresinin yüz yirmi altıncı ayetine kadar olan kısmını, Reşid Rızâ ise buradan itibaren Yusuf sûresinin elli ikinci ayetine kadar tefsir etmiştir. Geri kalan kısmını ise Behcet el-Baytar tamamlamıştır. Dolayısıyla tez yazılırken Kıyâmet ve âhiret konusu belirtilen ayetlerde geçtiği kadarıyla ele alınmıştır. Tefsîru'l-Menâr'da ahiret ve kıyametle ilgili sınırlı sayıda ayetin tefsiri yapıldığı için Muhammed Abduh'un "Tefsîru cüz'i Âmme" sinden de istifade edilmiştir. Tezde Kıyâmet ile âhiret konusu ayrı başlıklar halinde ele alınmış, bunlarla bağlantılı olan konular ilgili başlığın altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsîru'l-Menâr, kıyamet, ahiret, diriliş, hesap.

ABSTRACT
MASTER THESIS
THE CASE OF RESURRECTION AND AFTERMATH IN TEFSÎRA'L MANAR
Hikmet AYHAN
March 2021, 83 Pages

Doomsday and the hereafter are among the most important of the basic belief principles of the religion of Islam. These occur in many verses of the Quran, sometimes in succession, and sometimes in various places, and are depicted in a way that they can be envisioned in the minds of people. In order for these verses to be understood, the Quran must be read in a holistic manner. In this thesis, the issue of Doomsday and the hereafter is handled from the Tefsîru'l-Menâr window. The commentary in question was written with a rational method, and many verses were interpreted by referring to the data of the mind. There is no doubt that the doomsday and the hereafter are the subject of the unseen entirely. The authors frequently emphasized this situation while dealing with the aforementioned subjects and stated that everything Allah informs about the beyond must be believed without a doubt. On the other hand, they used reason very effectively while explaining many verses, and did not hesitate to interpret the information Allah gave about the hereafter in different ways. However, it should be emphasized here that Abduh and Reşid Rıza, who were the authors of the interpretation of Menâr, differed from each other on many issues, although they thought the same on some issues, although there was a teacher-student relationship. Examples of this are included in the thesis. Menâr, the main source of the study, is an incomplete work due to the incomplete lives of its authors. Abduh, one of the authors, interpreted the aforementioned commentary up to the one hundred and twenty sixth verse of the chapter of an-Nisa, and Reşid Rıza, from here on, up to the fifty-second verse of the chapter of Yusuf. Behcet al-Baytar completed the rest. Therefore, while writing the thesis, the subject of Doomsday and the hereafter was discussed as far as it is mentioned in the mentioned verses. Since Abduh also made the interpretation of the places that are called as Amme cuzu, this part was included in the thesis, and the author's views on the Doomsday and the hereafter were reflected in the thesis. In the thesis, the subject of Doomsday and the hereafter are dealt with under separate headings, and the issues related to them are examined under the relevant heading.

Keywords: Exeqesis, Tefsîr Menâr. aftermath, faith, resurrection, quastination.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu	1
Araştırmanın Önemi ve Amacı	2
Araştırmanın Metodu ve Sınırlılıkları.....	2
Araştırmanın Kaynakları.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1. MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI, GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ	4
1.1. Abduh'un Hayatı.....	4
1.2. Abduh'un Afgânî ile Tanışması.....	4
1.3. Abduh'un Gazeteciliğe Başlaması ve Siyasî Faaliyetleri	5
1.4. Abduh'un Masonlukla Suçlanması	6
1.5. Urvetu'l-Vuskâ'nın Konumu	6
1.6. Ölümü.....	7
1.7. Görüşleri	7
1.7.1. Dînî Düşüncesi	7
1.7.2. Tevhid Hakkındaki Görüşleri.....	8
1.7.3. Vahiy, Akıl ve Peygamberlik Hakkındaki Düşüncesi.....	8
1.7.4. Eğitime Bakışı.....	9
1.7.5. Kadınlara Bakışı.....	10
1.7.6. Tasavvufa Bakışı.....	10
1.7.7. Siyâsete Bakışı	11
1.8. Eserleri.....	11
1.9. Abduh'un Öğrencisi Olarak Reşid Rızâ	14
1.9.1. Reşid Rıza'nın Doğumu Ailesi ve Eğitimi.....	14

1.9.2. Tecdîd ve Islah Çalışmaları.....	15
1.9.3. Dinî Islahata Dair Düşünceleri.....	16
1.9.4. Reşid Rızâ'nın Vefatı.....	18
1.9.5. Reşid Rızâ'nın Eserleri	19
1.9.6. Tefsîru'l-Menâr	20
İKİNCİ BÖLÜM	22
2. TEFSÎRU'L-MENÂR'DA KİYÂMET VE ÂHİRET	22
2.1. Kıyâmet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı	22
2.1.1. Kıyâmetin Kopması, Şiddeti ve Mâhiyeti.....	22
2.1.2. Kıyâmet Alâmetlerinin Değerlendirilmesi.....	32
2.1.3. Kıyâmet Sahneleri.....	34
2.2. Âhiret Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı	38
2.2.1. Âhirete İman.....	38
2.3. Yeniden Dirilişin Keyfiyeti	41
2.4. Mîzan.....	48
2.5. Cennet.....	52
2.6. Diğer Din Mensuplarının Durumu.....	56
2.7. Davet Ulaşmayanların Durumu	57
2.8. Nimetlerde Eşitlik	59
2.9. Cennetin Dereceleri ve Büyüklüğü.....	60
2.10. Rü'yetullah.....	61
2.11. Cehennem	64
2.11.1. Cehennemin Ebedîliği.....	66
SONUÇ.....	74
KAYNAKÇA.....	76
ÖZGEÇMİŞ	83

KISALTMALAR

b. : Bin veya bint

bkz. : Bakınız

bs. : Baskı

H.z. : Hazreti

öl. : Ölümü

r a. : Radiyallahu Anhü/anhâ

s.a.v : Sallallahu Aleyhi ve Selem

ts. : Tarih Yok

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Kur'an-ı Kerîm insanlığa gönderilmiş son kutsal kitaptır ve onlara hayatlarını nasıl düzenlemeleri gerektiğini öğreten ilahî bir öğretilerdir. Hz. Âdem'den itibaren gönderilen bütün peygamberler ümmetlerine iki temel inancı tebliğ etmişlerdir. Bunlardan birisi tevhid inancı diğeri ise ahiret inancıdır. Kur'an-ı Kerîm incelendiğinde pek çok ayette Allah'a imandan sonra ahirete inanmanın gerekliliği vurgulanır.

“Kıyâmet” ve “âhiret” kavramları Kur'an'ın ana kavramlarından. İnsanoğlu fitratı gereği unutmaya meyilli bir varlıktır. Bu sebeple Allah hemen her dönemde peygamberler ve kitaplar göndermek suretiyle insanlara hidayet yolunu göstermiş büsbütün dünyaya meyletmemeleri için ahireti ve hesaba çekilecekleri gerçeğini hatırlatmıştır.

Bugün Müslümanların en büyük handikaplarından birisi ve belki en önemlisi dünyevileşme hastalığına tutulmuş olmalarıdır. İslamın iki önemli ana kaynağı olan Kur'an ve Sünnet bu konuda onları uyarak ahireti unutmamaları gerektiğini belirtir. Özellikle Hz. Peygamber pek çok vesileyle başta ashabı olmak üzere ümmetini ahirete hazırlıklı olmaları konusunda uyarmıştır.

Kıyâmet ve âhiret olgusunun gözle görülebilir bir durum olmayıp gaybî hakikatlerden olup doğrudan imanla alakalıdır. Ancak Kur'an-ı Kerime baktığımız zaman ahiretle ilgili ayetler öylesine işlenmiş ki neredeyse âhiret gözle görülebilecek derecede müşahhas hale getirilerek insanların iman etmeleri kolaylaştırılmış, akli ve nakli delillerle apaçık ortaya konulmuştur. Kur'an bunu yaparken semboller ve teşbihler kullanıp tasvirler yaparak ölüm sonrası gerçekleşecek hadiseleri insan zihnine inkârı kabil olmayacak bir tarzda yakınlaştırmıştır.

Bu çalışmada kıyamet ve ahiret olgusu Tefsîru'l-Menâr üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Doğal olarak temel referans kaynağı Kur'an-ı Kerîm olmuş, konuyla ilgili Menâr müelliflerinin bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere çalışılan konu bütünüyle gaybî bir mesele olduğundan sübjektif yorumlarda bulunmaktan kaçınılmıştır. Tez yazılırken sadece son dönemde yazılan tefsirlerle yetinilmeyip klasik tefsirlerden de kısmen istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra konuyla ilgili yapılmış akademik çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Çalışmamız Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rızâ'nın (ö. 1935) yazmış oldukları Tefsîru'l-Menâr adlı eserde Kıyâmet ve âhiret ahvâli hakkında olacaktır. Bu konunun tercih edilmesinin nedenlerinden birisi Kıyamet ve âhiret inancının her zaman insanların dikkatini celbeden hususların başında gelmiş olmasıdır. Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte metafizik bir alana ait olması en önemli sebepleri arasında yer alır. Çünkü insan denen varlık daima ölüm ötesini merak etmiştir. Bu konuyu çalışmak istememizin bir diğer amacı ise müelliflerin metafizik âleme ait görüşlerini ortaya koymaktır. Bilindiği üzere müellifler 20. Yüzyılda yaşamışlar ve yaşadıkları çağ itibarıyla başta bilim ve teknoloji olmak üzere kültür ve diğer sahalarda önemli atılımlar yaşanmış, hâdiselere rasyonalizm ve pozitivizm penceresinden bakılmıştır. Tezimizin konusu olan Kıyâmet ve âhiret zaman ne kadar ilerlerse ilerlesin künhüne vakıf olunamayacak bir alandır. Bunun temel nedeni seçtiğimiz konunun gayb âlemi ile ilgili oluşudur.

Tefsîru'l-Menâr incelendiğinde müelliflerin Kıyâmet ve âhiret ahvâline dair özgün ve orijinal sayılabilecek birtakım görüşlere sahip oldukları görülmüştür. Özellikle Abduh'un âhiret âlemiyle ilgili klasik tefsirlerde bulunmayan birtakım görüşlerine rastlanılmıştır. Örneğin Abduh'un amellerin tartılması konusundaki görüşü buna misâl olarak verilebilir. Konu ilgili başlıkta işlenmiştir. Yine müelliflerin yeniden dirilişin keyfiyeti, cehennemin ebediliği, cennet hayatına dair ortaya koydukları farklı görüşler de çalışılan Tefsîr'in özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Tezin en önemli amaçlarından birisi de müelliflerin mezkûr konularla ilgili özgün görüşlerini ortaya koymaktır.

Araştırmanın Metodu ve Sınırlılıkları

Bu çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Menâr tefsirini yazan müelliflerin biyografileri anlatılmıştır. Zira eser dirayet tefsirlerinden olduğu için müelliflerin ne dediğini anlayabilmek onların düşünce tarzlarını tanımaya bağlıdır. İkinci bölümde ise kıyamet ve ahiret konusu işlenmiştir. Kıyamet konusu işlenirken kıyamet öncesi meydana gelmesi beklenen alametler konusuna da kısaca yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde ele alınan diğer konular ise haşır, yeniden dirilişin keyfiyeti, rû'yetullah, mizan, cennet ve cehennem kavramları olmuştur. Bu konular ayetler bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tefsîru'l-Menâr eksik bir tefsir olduğu için Kıyâmet ve Âhiret konusu işlenirken Yusûf sûresi elli ikinci ayete kadar olan kısım dikkate alınmıştır. Buna ilaveten Muhammed Abduh'un "Tefsîru cuz'i 'Âmme" adlı eserinde yer alan kıyâmet ve Âhiretle ilgili bütün ayetlerin yorumları teze yansıtılmaya çalışılmıştır. İlk önce konuyla ilgili ayetlerin mealleri verilip ardından müelliflerin yorumları aktarılmıştır. Tefsîru'l-Menâr,

Abduh ve Reşid Rızâ'nın ortak çalışması olduğundan Tez'de yaptıkları tefsir miktarına göre her iki isme de yer verilmiştir.

Araştırmanın Kaynakları

Tez yazılırken yararlanılan kaynakların başında Kur'an, Tefsîru'l-Menâr ve Muhammed Abduh'un "Tefsîru cuz'i 'Âmme" adlı eseri gelmektedir. Ayrıca zaman zaman klasik ve modern dönemde yazılmış rivayet ve dirayet tefsirlerinden de kısmen faydalanıldı. Yararlanılan klasik tefsirlerin başında Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân'ı*, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Şur'ân'ı*, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı*, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb'ı*, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'li-aḥkâmi'l-Şur'ân'ı*, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-'azîm'i* gelir.

Son dönem tefsirler arasında ise Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr'i*, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Şur'âni'l-'azîm'i*, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî'nin (1879-1973) *et-Taḥrîr ve't-tenvîr'i*, Seyyid Kutub'un (1906-1966) *Fî Zilâli'l-Şur'ân'ı*, yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI, GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ

1.1. Abduh'un Hayatı

Muhammed Abduh 1849 yılında Mısır'ın Nil deltası civarında bulunan Bahîra kazâsının Mahalletu'n-Nasr köyünde doğdu.¹ Babası Abduh Hayrullah olup ataları Mısır'a yerleşmiş bir Türkmen âilesidir.

Abduh ilk eğitimini henüz okula gitmeden ailesinin gözetiminde aldı. Öyle ki on yaşını bitirdiğinde hafızlığını tamamlamıştı. Bu aşamadan sonra başta tecvit, sarf ve nahiv olmak üzere ilk resmî eğitimini almak için Tanta'da bulunan Ahmedîyye mescidine kaydoldu. Fakat buraya bir süre devam ettikten sonra buradaki eğitimin son derece zor ve kötü olduğunu görünce bırakmak zorunda kaldı. Köyüne dönüp ziraat işiyle meşgul olmaya başladı. Bir müddet köyünde bu işle meşgul olduktan sonra tahsilini sürdürmesi gerektiğine dair ailesinin ısrarı üzerine tanta'nın yolunu tuttu.²

1.2. Abduh'un Afgânî ile Tanışması

Abduh, Afgânî ile tanışmasını bir eserinde şöyle anlatır: *Ben Hasan Hayrillah'ın oğlu Mısır'ın Bahîra diye isimlendirilen köyünde yetişmiş olan Muhammed Abduh... Hikmete hizmet edenlerin hizmetçisiyim. Dilbilgisi ve mükâmele ile uğraşanların ise muâriziyim. Birtakım grupların bilgiyi avlamak için giydikleri elbiselerin bağından da uzağım. Ben sadece ilmi aramakla meşgulüm. İlim bahçesinin çevresinde ona son derece aç biri olarak gezinirken onun izlerini yakaladım ve ona tüm kalbimle bağlandım. Lâkin beni o ilme ulaştıracak olan bir rehberden de yoksundum. Fikrî bir kâos yaşadım; şüphe vadilerinde gezindim. Her ne zaman cevabını merak ettiğim sorular sorsam bana bu tür sorular sormakla meşgul olmanın haram olduğunu söylediler ya da kelâm bilginleri beni bu tür sorular sormaktan sakındırdı. Ben ise bu durum karşısında hayretler içerisinde kaldım. İlmi sadece nakletmekle yetinen bu kimselerin durumu beni şaşırttı ve bunların durumu hakkında düşünmeye başladım sonra kendi kendime dedim ki kim bir şeyin cahiliyse onun düşmanıdır; yükseklerle çıkamayan kimseler yüksekliği inkâr ediyorlar ve yine onların durumunu unneb ağacının yaprağını diliyle çiğneyip ne Ebû Cehil karpuzunun acılığını ne de balın tatlılığını anlayamayan kimseler olarak tasavvur ettim; işte ben böyle bir hâlet-i ruhiye içerisindeyken kâmil bir bilge ve tam bir hakk aşığı olan Afgânî'nin gelişiyse üzerimizde hakikatlerin güneşi doğdu; dakik gerçekler vâzih hale geldi; artık*

¹ Muhammed Ammara, *el-A'mâlü'l kâmile* (Kahire: Daru's-şurûk, 1993), 1/21-22.

² Osman Emin, *Raidu'l-fikri'l-Mısıryye el-imâm Muhammed Abduh* (Matbaatu'l-emîriyye, 1996), 25-26.

onun gelişiyse birlikte ilmin meyvelerini topluyor daha önce sorup da cevâbını alamadığım suâllerim cevaplanıyordu. Bunun için Rabbime hamd ve senâ ederim.”³

Afgânî, Abduh’u fikrî açıdan çok etkiledi, ona Ezher’de kazanamadığı felsefî bakış açısını kazandırdı. O, Abduh’a Dinî alanda tecdid hareketi yapma ve Avrupalıların Müslümanları sömürmesine engel olma konusunda gayret aşıladı.⁴ Abduh Afgânî ile tanışmadan önce zühde dayalı bir anlayışa sahipti. Onunla tanıştıktan sonra ise zühdün yanında amele dayalı hayat anlayışını da keşfetmiş oldu.⁵ Abduh artık hadisâta sadece tasavvuf penceresinden değil bunun yanında tarih, felsefe, matematik, kelam, ahlak, siyaset alanlarından da bakmayı öğrenmişti.⁶ Ezher ona bunları kazandıramamıştı.⁷ Abduh Mısır’da kaldığı müddet zarfında Afgânî ile iletişimini sürdürdü.⁸ Saîdî yazmış olduğu eserinin Abduhla ilgili kısmında eğer Afgânî olmasaydı Abduh’da hayatını diğer Ezher uleması gibi donuk fikirlerle ve taklit bataklığına saplanarak geçirirdi demektedir.⁹ O hocasından öğrenmiş olduğu metodu Ezher’de ders verirken uyguladı, bir meselede sadece bir mezhebin görüşüne saplanıp kalmıyor bilakis o meseleyle ilgili en sahih delile göre hareket etmekteydi.¹⁰

1.3. Abduh’un Gazeteciliğe Başlaması ve Siyasî Faaliyetleri

Afgânî ıslah hareketinin başarıya ulaşması için halka inmeyi ve bildiği hakikatleri onlarla paylaşmayı istiyordu bunun için kendisini takip eden genç hayranları içinden ilim ehli ve kalemi güçlü olanları dergilerde yazı yazması için teşvik ediyordu.¹¹ Bunun üzerine takipçileri siyasî, edebî, ilmi ve fikir hürriyeti gibi hususlarda halkı aydınlatıcı yazılar kaleme almaya başlamışlardı¹² bu yazıları okuyanlar öyle etkileniyorlardı ki bu yazılarda anlatılan şeyler sanki birer hayal ürünü ütöpik türünden şeylerdi.¹³

Afgânî’nin gazete ve dergilerde yazı yazması için teşvik ettiği talebelerinden birisi de Abduh idi.¹⁴ O da sosyal, siyasî ve birçok konuda makaleler kaleme aldı.¹⁵ Yazdığı makaleler halkın üzerinde büyük tesir bıraktı. Öyle ki yazdığı makalelerden dolayı kazandığı şöhret

³ Muhammed Abduh, *Risâletü’l-Vâridât fî Nazariyyeti’l Mütakellimîn ve’s-Sôfiyye ve fî’l Felsefeti’l-İlâhiyye* (Mısır: Matbaatu’l-Menâr, 1925), 2.

⁴ Ammara, *el-A’ mâlü’l kâmile*, 1/ 25.

⁵ Ammara, *el-A’ malü’l-kâmile*, 1/25.

⁶ Ammara, *el-A’ mâlü’l Kâmile*, 1/25.

⁷ Emin, *Raidu’l-Fikri’l-Mısriyye el-İmâm Muhammed Abduh*, 30.

⁸ Emin, *Raidu’l-Fikri’l-Mısriyye el-İmâm Muhammed Abduh*, 30.

⁹ Abdu’l-Müteâl es-Sâidî, *el-Müceddiûn fî’l-İslâm* (Kahire: Mektebetu Muhtedin, 1996), 399.

¹⁰ es-Sâidî, *el-Müceddiûn fî’l-İslâm*, 399.

¹¹ Muhammed Abduh, *Müzekkerât*, thk. Tahir et-Tanahî (Mısır: Daru’l-Hilâl, t.y.), 47.

¹² Abduh, *Müzekkerât*, 47.

¹³ Abduh, *Müzekkerât*, 47.

¹⁴ Emin, *Raidu’l-Fikri’l-Mısriyye el-İmâm Muhammed Abduh*, 31.

¹⁵ Emin, *Raidu’l-Fikri’l-Mısriyye el-İmâm Muhammed Abduh*, 31.

dolayısıyla 1877 yılında girmiş olduğu Ezher imtihanını ismi Afgânî ile anılmasına rağmen başarıyla bitirerek oradan mezun oldu.¹⁶

1.4. Abduh'un Masonlukla Suçlanması

Abduh hayatının bir döneminde İngiltere'de bulunan Kevkebu's Şark adındaki mason locasına katılmıştır. Bu locanın içinde her ülkenin elit tabakasından olan yaklaşık üç yüz civarında üye bulunuyordu. Nitekim Abduh'un böyle bir derneğe üye olması ileride bazı çevreler tarafından masonlukla suçlanmasına neden olacaktır. Ancak o sıralarda bu dernek, siyaset adamları arasında fikir alışverişini, yardımlaşmayı ve dayanışmayı amaç edinmişti. Abduh'un bu teşkilata üye olması ileride Vatan Partisini kurmasında ilham kaynağı olmuştur.¹⁷

Fakat bu oluşumun dış unsurlarla bilhassa da İngilizlerle ilişkilendirilmesi nedeniyle Afgânî ve Abduh kısa süre sonra teşkilatla bağlarını koparmışlardır. Nitekim Reşid Rızâ bu konuda şunları söyler: Üstadımız uzun zaman önce masonluk teşkilatından ayrılmıştır. Sürgün yıllarından sonra mason teşkilatının üyeleri ona tekrar masonluğa dönmesi konusunda teklifte bulunmuş o ise bu tekliflerini geri çevirmiştir. Aynı zamanda cemiyetin kendisine takdim ettiği nişanı da almamıştır. Bir gün kendisine bu masonluğun amacı nedir diye sorduğumda bana şöyle cevap verdi: masonluğun temel hedefi özellikle Avrupa'nın yükselişinde büyük bir önemi haiz olan ilme ve hürriyete savaş açan yöneticilerin mukavemetini kırmaktır. Batılılar bu cemiyetlerini tıpkı tarihî eserlerini korudukları gibi korurlar ve bu cemiyeti insanlar arasında kaynaşmayı ve dayanışmayı sağlayan bir cemiyet olarak görüyorlar. Benim Seyyid Cemâleddin ile bu teşkilata girmemin temel nedeni ise tamamen siyasî ve içtimâî nedenlerdir. Ben bu cemiyetten uzun zaman önce ayrıldım ve bir daha da geri dönmedim.¹⁸

1.5. Urvetu'l-Vuskâ'nın Konumu

Bu dergi, İngilizlerin Mısır'ı işgal etmeleri üzerine Afgânî ve Abduh ikilisinin önderliğinde kurulmuş, derginin siyasî müdürlüğünü Afgânî başyazarlığını ise Abduh yapmıştır.¹⁹

Derginin ilk sayısı 13 Mart 1884'de çıkmıştır ve sekiz ay sonra 18. sayının yayımlanmasının ardından kapanmıştır. Dergi bu kadar az sayıda yayımlanmasına rağmen çağdaş İslamî basının doğmasında ve İslami hareket üzerinde oldukça etkili olmuştur. Dergi

¹⁶ Emin, *Raidu'l-fikri'l-Mısriyye el-imâm Muhammed Abduh*, 31; Muhammed Abduh, *Fâtiha Sûresi ve Amme Cüzü Tefsiri*, trc. Ömer Aydın, 2. bs (İstanbul: İşaret, 2018), 17.

¹⁷ Emin, *Raidu'l-fikri'l-Mısriyye el-imâm Muhammed Abduh*, 31-32.

¹⁸ Muhammed Reşid Rızâ, "Sırâtü'l-üstâzi'l-imâm", *Mecelletü'l-menâr* 8/11 (1905): 401-402.

¹⁹ Hilal Görgün, "el-Urvetu'l-Vuskâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

sadece yayımlandığı yerle sınırlı olmayıp Mısır, Şam, İran, Arap yarımadası, Hindistan, Afganistan gibi ülkelere de gönderilerek uluslararası bir boyut kazanmıştır.²⁰

El-Urvetu'l-Vuska genelde doğuda yaşayan Müslümanları özelde ise İslam aleminde yaşayan tüm Müslümanları uyandırmak için kurulmuştur. Derginin ilk sayısında kuruluş gayesi şöyle dile getirilmiştir: Doğu halklarını içinde bulundukları gaflet halinden uyandırmak ve onları eski ihtişamlı günlerine kavuşturmak için mücadele azmi aşılmasıdır.²¹

Abduh, el-Urvetu'l-Vuskâ dergisinin kapanmasından sonra Beyrut'a döndü ve oraya yerleşti. Buraya yerleştikten sonra artık Afgânî'nin metoduyla değil de kendi tabiatına uygun bir şekilde ıslah faaliyetlerine başladı, örneğin burada Nehcü'l-Belâğa ve Said Nursî'nin makalelerini şerhetmişti. Bunun yanı sıra tevhid, mantık, belâğat ve hanefî mezhebinin fıkhnı okutuyordu.²²

1.6.Ölümü

Abduh yakalandığı hastalık sonucu 11 Temmuz 1905 yılında elli altı yaşındayken ruhunu Rabbine teslim etti. Cenazesi için İskenderiye'de resmî bir tören düzenlenmiş, oradan da Kahire'ye getirilerek Karafin mezarlığına defnedilmiştir.²³

1.7. Görüşleri

1.7.1. Dînî Düşüncesi

Abduh, İslam dünyasında dini ıslahat anlayışının öncülerinden kabul edilmekle beraber bazıları onun dinde yenilik yapmaya çalışan bir reformist olarak algılar. Tezin bu bölümünde Abduh'un din konusundaki görüşleri irdelendi. Öncelikle onun dinî düşüncesinin temelini oluşturan ana fikre kısaca değinildi, ardından onun tevhide, risâlete ve dinî ıslah konusundaki görüşlerine yer verildi.

Abduh İslam dünyasında gerçekleştirmeye çalıştığı ıslah düşüncesi hakkında şöyle der: “Şu iki hususu gerçekleştirmek ve insanları ona çağırmak için bütün gücümle çalıştım; Bunlardan birincisi düşünceyi taklit zincirinden kurtarmak; dini tefrikaya düşmeden önce ilk Müslümanların anladıkları şekilde anlamak; onu aklın aşırılıklarından korumaktır. İkincisi ise, Arapçayı ıslah etmektir. Halkın büsbütün habersiz olduğu, hatta aklına bile getirmekten uzak tuttuğu ancak toplum hayatında gevşekliğe ve zillete yol açan üçüncü bir husus daha vardır. O

²⁰ M.Said Özervarlı, “Muhammed Abduh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 482-487.

²¹ Cemaleddin Afgânî - Muhammed Abduh, *Urvetu'l-vuska*, trc. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987),29.

²² Ahmet Emin, *Zuamâu'l-ıslah fî'l-Asri'l-hadîs* (Beyrut: Daru'l Kitâbu'l-Arabiyye, t.y.), 308.

²³ Emin, *Zuamâu'l-ıslah Fi'l-Asri'l-Hadîs*, 325.

da şudur: hükümetin halk üzerindeki itaat hakkı ile halkın hükümet üzerindeki adalet hakkının açıkça belirtilmesidir. İşte ben insanları buna da davet ettim.”²⁴

1.7.2. Tevhid Hakkındaki Görüşleri

Abduh tevhidi şöyle tanımlar: “*Tevhîd Allah’ın zatından sıfatlarından O’na izafe edilmesi ve edilmemesi gereken vasıflardan, peygamberlerden, peygamberlerin sıfatlarından ve peygamberler hakkında caiz olan ve olmayan durumlardan bahseden bir ilimdir.*”²⁵

Abduh tevhidi böyle tanımladıktan sonra tevhid hakkındaki görüşlerini şöyle ifade eder: İslam bir tevhit dinidir, akaid hususunda en temel dayanağı Kur’an’dır. Dolayısıyla tevhit ve akîde konusunda İslam’ın en sağlam dayanağı akıl en kuvvetli rüknü de nakildir. Bunların dışında kalan her şey şeytanlar ve yöneticiler tarafından dayatılan hususlardır.²⁶

1.7.3. Vahiy, Akıl ve Peygamberlik Hakkındaki Düşüncesi

Abduh vahyi şöyle tarif eder: “*İnsanın kendiliğinden yakînî tarzda bulduğu marifettir.*” Bu bilgi ona ya doğrudan ya da bir aracı kanalıyla Allah’tan gelir. Vahiy sezgiden ayrılır, çünkü sezgi insanın nereden geldiğinin farkında olmaksızın, bilincinde olduğu bir duygudur.”²⁷

Abduh’a göre vahiy Allah’ın yaratmasıyla olduğu gibi akıl da Allah’ın yaratmasıyla. Dolayısıyla akıl ve vahyin birbirleriyle çelişmesi düşünülemez. Şayet ortada bir çelişki varsa bu durum vahiy ve aklın bizatihi kendilerinden değil bunlara arız olan sebeplerden kaynaklanır. Bu sebeplerden ilki Allah tarafından gönderilen kitapların insanlar tarafından tahrif edilmesi ya da yanlış şekillerde tefsir edilmesi ikincisi ise belli bir ideolojinin ya da mezhebi kaygının doğurduğu yanılgıdır.²⁸

Abduh’a göre akıl, dini tanımak ve onun Allah’tan gönderildiğini anlamak için bir vasıta. Her ne kadar akıl gaybî konulara muttali olma konusunda nakıs bir alet ise de yine de bunları tasdik etmek aklın görevidir. Zahirî nasslar ile akıl çatıştığında ise burada aklî delil devreye girer nassın zahiri anlamı anlaşılmadığında burada izlenecek yol naklin asıl anlamının ya da ne demek istendiğinin Allah’a havale edilip sükut edilmesi ya da diğer bir yol lügat kurallarına ters düşmeden nakli tefsir yoluna gitmektir. Bu söylenen çıkış yolu tevâtür seviyesine ulaşmış haberler için geçerlidir. Âhad habere konusuna gelince kendisine rivayet ulaşmayan ya da sened zincirinden emin olmayan kimse kendisine ulaşan haberi tasdik etmek zorunda değildir.²⁹

²⁴ Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, trc. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 49-50.

²⁵ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 73.

²⁶ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 88.

²⁷ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 60.

²⁸ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh’un dinî ve siyasî görüşleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1998), 160.

²⁹ İşcan, *Muhammed Abduh’un dinî ve siyasî görüşleri*, 161.

Abduh'un Nübüvvetle ilgili ne düşündüğüne değinmek istiyoruz. Abduh'a göre Peygamber, beşer olmasıyla birlikte Allah'ın seçkin ve sevgili bir kuludur. Peygamberin bu seçkinliği Allah'ın ona yüklediği özel misyon sebebiyledir. Fakat peygamber nübüvvet görevinin dışında bir insan olması hasebiyle beşer tabiatının bütün özelliklerini taşır. Dolayısıyla diğer insanlar gibi yerler, içerler, uyurlar, peygamberlik vazifesinin dışındaki konularda hata yapabilirler, bedenî olarak rahatsızlanabilirler hatta zalimlerin zulümlerine bile maruz kalabilirler.³⁰

Abduh peygamberlerin sıdk, emanet, fetanet, ismet ve adalet gibi vasıflara sahip olduğunu, Peygamberlerin hem fiziken hem de ruhen üstün kimseler olduğunu, onların risâlet davalarını ispat etmek için mucizelerle desteklendiğini belirtir.³¹

1.7.4. Eğitime Bakışı

19. yüzyıla gelinceye kadar din alanında ıslahat ve tecdîd faaliyeti yapan birçok din bilgini gelip geçmiştir. Bunların içerisinde dinî ihya hareketlerinde en önemli isimlerden birisi de hiç şüphesiz Abduh'tur. O Müslümanların içinde bulunduğu gaflet ve uyuşukluk halini fark etmiş Müslümanları ve İslam dünyasını içinde bulundukları bu buhranlı durumdan kurtarmanın yollarını arayarak çareler üretmiştir. Onun ıslah faaliyetleri arasında eğitim kurumları başta gelir. Şimdi Abduh'un eğitim alanında gerçekleştirmek istediği ıslahatları ortaya koymaya çalışalım.

Abduh'un eğitim alanındaki ilk faaliyeti Tanta kentindeki Ahmet Bedevî Camii'nde ve Kahire'deki el-Ezher Üniversitesinde gelişmeye başladı.³² Onu eğitim alanında reform yapma düşüncesine sevkeden sâik İslamî ilimlerin öğretiminde tatbik edilen geleneksel yöntemler ve öğrencilerin klasik islamî metinleri eleştirel bir kritiğe tabi tutmadan ezberlemeleri bununla da yetinmeyip o eserler hakkında yazılan şerhleri ve haşiyeleri okumak zorunda olmalarıdır.³³

Abduh'un Ezher Üniversitesinde eğitim sisteminin ıslahına yönelik yaptığı diğer atılımlara değinecek olursak o 1895 yılında Ezher idare meclisine hükümet temsilcisi vasfıyla üye olunca eğitimle ilgili olarak yapılan çeşitli toplantı ve müzakereler sonucunda müfredata dinî ilimlerin yanı sıra matematik, coğrafya, edebiyat gibi derslerin konulmasını sağlamış Ezher kütüphanesinin kurulmasına öncülük yapmıştı.³⁴

³⁰ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 60.

³¹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 61.

³² A. N. Amir v.dğr., "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, trc. Osman Şahin 3/2 (18 Haziran 2014): 232.

³³ Amir v.dğr., "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", 232.

³⁴ İbrahim Caner, "Osmanlı Son Dönem Şöhretli Alimlerinden Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Düşünceleri", 2017, 43 (2017). 269.

1.7.5. Kadınlara Bakışı

Abduh, ıslahat projeleri kapsamında kadın haklarıyla alakalı da farklı görüşler ortaya koymuştur. O, feminist hareketin güçlü bir savunuculuğunu yapmıştır. Abduh'un kadınlar konusundaki temel amacı İslam toplumunda kadının statüsü hakkındaki yanlış algılamaları izale etmek, Mısır yasalarında aile hayatını düzenleyen kanunlarda reform yapılmasını sağlamak ve kadının köle olarak algılanmasının önüne geçmek için onun özgürleştirilmesi yolunda adım atmak olmuştur. Ona göre kadın ve erkeğin Allah katında hak ve sorumluluklar bakımından eşit olduğu kadar, aynı şekilde akıl, duygu ve benlik bakımından da eşit olduğunu vurgulamak olmuştur.³⁵

Abduh hukuk sahasında da kadınlara yönelik reformların yapılması gerektiğini savunmuştur. Örneğin çok eşlilik konusunda ancak ve ancak adalet gözetildiği ve tarafsızlık garanti edildiğinde müsaade edilebileceğini beyan etmiştir. Bu mümkün olmadığı takdirde tek eşle yetinmenin, Kur'an'ın ruhuna daha uygun olduğunu açıklamıştır.³⁶

1.7.6. Tasavvufa Bakışı

M. Abduh'un tasavvuf hakkındaki görüşlerine geçmeden önce onun gençliğinde tasavvufî bir terbiyeden geçtiğini hatta Şâzeliyye tarikatına intisap ettiğini söylemeliyiz.³⁷ Ancak bununla beraber o tasavvuf konusunda meydana gelen sapmaları ve yanlış uygulamaları eleştirmekten geri durmamıştır.³⁸ Meselâ tasavvuf ehlinin çok önemseydiği tevessül kavramına bakışı farklıdır. Ona göre tevessül şirk olmasa da kötü bir bidattir.³⁹ Allah nezdinde kıymetli bir makama haiz olduğuna inanılan birini aracı kılarak isteklerin gerçekleşmesi şeklinde bir uygulama örnek nesillerde vuku bulmamıştır.⁴⁰ Görme kusuru olan birisinin Hz. Peygamberi (s.a.v) vesile kılarak duasının kabul olunduğuna dair Tirmizi'de geçen rivayet ise muteber değildir. Yine tevessülün meşru olduğuna dair Hz. Ömer'in Hz. Abbas'ı yağmur yağması için vesile kılması birini aracı kılmak değil Allah'ın sevdiği sanılan bir kulun duasına katılmaktır.⁴¹

Yukarıdaki paragrafta Abduh'un tevessül konusundaki fikrini ortaya koymaya çalıştık. Onun tarikata girip bir mürşitten el alma konusunda ne düşündüğünü de şöyle ifade edebiliriz:

³⁵ Amir v.dğr., "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", 233.

³⁶ Amir v.dğr., "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", 234.

³⁷ Özervarlı, "Muhammed Abduh". 482-487.

³⁸ Özervarlı, "Muhammed Abduh".

³⁹ Ammara, *el-A'malu'l-Kâmile*, 3/537-538.

⁴⁰ Ammara, *el-A'malu'l-Kâmile*, 3 537-538.

⁴¹ Ammara, *el-A'malu'l-Kâmile* 3/ 537-538.

ona göre Tasavvufta örnek alınacak kimseler sahabe ve tabiûn neslidir. Daha sonra gelen kimselerden nakledilen her söze itibar edilmez.⁴²

1.7.7. Siyâsete Bakışı

Abduh'un siyâsete olan bakışını ona atfedilen şu sözler apaçık ortaya koymaktadır. *“Siyâsetten Allah’a sığınırım. Siyâset sözünden de ve siyâsetin manasından da, siyaset kelimesinin söylendiği her harften de Allah’a sığınırım.”*⁴³

Abduh siyâsetin ilme ve fikre mâni olduğunu söyler, siyâsetten ve siyâsetle uğraşanlardan uzak dururdu. Onun siyâsete karşı bu denli soğuk durmasının nedeni ise siyâsetin dinin ve ilmin önünde engel olarak görmesidir. Abduh toplumun ıslahının siyâsetle değil de ancak ilim ve din ile olacağına inanıyordu. Ona göre bu yol hem ülke hem de millet için daha sâlim bir yoldu. Abduh bu fikirleriyle Cemâleddin Afganî'den ayrılır, zira Afganî dinin selametinin ve toplumun ıslahının ancak siyâsî birlik ve bütünlükle mümkün olacağını savunurken Abduh bu konuda eğitim, öğretim ve ahlakî olgunluğu öncelemiştir.⁴⁴

1.8. Eserleri

M. Abduh 19. Asırda yaşamış İslam dünyasına damgasını vurmuş kişilerden biridir. Kendisinin 54 yaşında vefat ettiği göz önüne alındığında yazmış olduğu eserlerin sayısına bakarak velûd bir yazar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yazmış olduğu eserlerin yanı sıra yüzlerce talebe de yetiştirmiştir. Tezimizin bu kısmında Abduh'un yazmış olduğu ve kendisine aidiyetinde şüphe olmayan eser ve makalelerinin bir listesini vermek istiyoruz.

Abduh'un eser ve makalelerini hayat hikâyesiyle birlikte neşreden kişi onun en meşhur talebesi Reşid Rıza'dır. M. Abduh'un ölümünden sonra eserlerini toplamaya başlamış ve Abduhla ilgili kimde ne varsa hepsini toplayıp bir araya getirerek üç ciltlik 2122 sayfa tutarında *“Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm Muhammed Abduh”* isimli eseri kaleme almıştır.⁴⁵ Reşid Rıza bu eserin ilk cildinde Abduh'un hayat hikâyesini yazmış ikinci cildinde yazmış olduğu eser ve makalelerini dercetmiş üçüncü cildinde ise ölümünden sonra kendisi hakkında yazılan taziye, mersiye ve makaleleri ele almıştır.⁴⁶ Reşid Rızâ'nın yapmış olduğu bu çalışma Abduh hakkında yeterli bilgiyi vermekle beraber eksik bir çalışmadır. Çünkü bu eserin yazıldığı dönemde II. Abbas Hilmi iktidardaydı. Reşid rıza ona ve İngiliz yönetimine ters düşmemek için Abduh'un birçok makalesini mezkûr kitabına almamıştır. Ayrıca Abduh'a ait olup

⁴² Ammara, *el-A'malu'l-Kâmile*, 3/ 547-548.

⁴³ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 63.

⁴⁴ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 63.

⁴⁵ Halil Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (15 Aralık 2003): 261-290.

⁴⁶ Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”. 267.

olmadığı bilinmeyen birçok ilmî yazının da tahkiki yapılmamıştır. Rızâ'nın yapmış olduğu bu çalışma biri 1925 diğeri ise 1931 yıllarına ait olmak üzere iki defa basılmıştır.⁴⁷ Reşid Rıza'nın yapmış olduğu bu çalışma daha sonra Muhammed Ammara tarafından yapılan titiz bir çalışmayla yeniden neşredilmiştir. Ammara bu çalışmasına “el-A'mâlû'l-Kâmile li'l Muhammed Abduh” ismini vererek 6 cilt halinde neşretmiştir. Bu çalışmanın ilk baskısı 1972-1974; İkinci baskısı ise 1979-1980 yıllarında Beyrut'ta yapılmıştır.⁴⁸

1- Risâletü't-Tevhîd: Bu eser Abdun'un en mühim eserleri arasında yer alır. Beyrut'ta Sultâniye Medresesinde ders okuturken okuttuğu derslerin toplanıp bir araya getirilmesinden meydana gelmiştir. İlk baskısı Bulak'ta yapılmış öğrencisi Reşid Rızâ tarafından ise Matbaatu'l-Menâr'da basılmıştır. Bu eser Sabri Hizmetli tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.

2- Felsefetü'l-İctima ve't-Târîh: Abduh bu eserini Daru'l-Ulûm'da ibn-i Haldun'un Mukaddime adlı eseri üzerine ders verirken telif etmiştir. Bu eser Abduh sürgün yıllarındayken kaybolmuştur.⁴⁹

3- er-Redd alâ Hanotaux: Bu eser o dönemde Fransa'da Dış İşleri Bakanlığı da yapmış olan Gabriel Hanotaux'un “le Journal” adlı gazetede yazmış olduğu iki makalesinin Fransızcadan Arapçaya çevrilerek “el-Müeyyed” adlı gazetede yayımlanmıştır. Abduh ise bu iki makaleye cevap vermek maksadıyla altı tane makale kaleme almıştır. İşte bu eser bu makalelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Ayrıca bu eser Mehmet Akif tarafından da “Abduh'un Münâkaşası” adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁰

4- el-Iztihad fi'n-Nasraniyye ve'l-İslam: Bu ise Abduh tarafından “el-Camia” adlı dergide yazılar yazan Farah Antun'a karşı yaptığı reddiyelerden oluşan bir eserdir. Bu reddiyeler önce Menâr dergisinde yayınlanmış daha sonra da farklı birçok basımı yapılmıştır.

5- Tefsiru Sûreti'l-'Asr: Bu eser Abduh'un Tunus'ta vermiş olduğu konferanslarından oluşmaktadır. Önce Menâr dergisinde yayınlanmış daha sonra farklı baskıları yapılmıştır. Yine bu eser de Mehmet Akif tarafından Sebîlürreşâd dergisinde yayımlanmıştır.

6- Tefsiru Cüz'i Amme: Muhammed Abduh bu çalışmasında bilhassa Kur'an'ın beşer takatinin fevkinde oluşunu ispat etmeye çalışmıştır. Ayrıca yaşadığı çağın sosyolojik ve psikolojik problemlerine Kur'an penceresinden bakmayı denemiş bu problemlerin çözüm

⁴⁷ Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, 267.

⁴⁸ Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, 267.

⁴⁹ Muhammed Reşid Rızâ, *Târîhu'l-üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed 'Abduh*, (Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 2006), 777.

⁵⁰ Taşpınar, “Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, 272.

kaynağının ise Kur'an'dan geçtiğini söylemiştir. Müfessirimiz bu eserinde fitrat, sünnetullah ve tevhid kavramlarına yoğunlaşmıştır.⁵¹

Abduh bu eserine Avrupa'ya seyahate çıktığında yazmaya başlamış ve Tunus'a döndüğünde tamamlamıştır. Ayrıca Cemiyet-i Hayriyye adlı dernek tarafından açılan okullarda da okutulmuştur. Sebîlürreşad dergisinde Âkif tarafından yayınlanmıştır.

7- Tefsiru Sûreti'l-Fatiha: Tefsîru Sûreti'l-Fatiha, içerisinde bir mukaddime olup İsmail Cerrahoğlu tarafından tercümesi yapılmıştır.⁵² Yine içerisinde Fatihâ sûresinin tefsiri dışında üç tane önemli makale yer almaktadır. Bu makaleler sırasıyla kalamî bir mesele olan ef'al'i ibâd, mezhepler tarihinin konusu olan Garânik hâdisesi ve Zeyd ile Zeynep meselesidir.

8- Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm-Tefsîru'l-Menâr: Çalışmamızın da ana kaynaklarından olan bu eserin Orijinal ismi Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm olup Reşid Rızâ'nın Kahire'de yayımladığı Mecelletü'l-Menâr'da yayımlandığı için bu isimle şöret bulmuştur. Bu tefsir Reşid Rızâ'nın hocası Abduh'tan Urvetu'l-Vuskâ gibi bir derginin çıkarılmasını istemesi üzerine vücuda gelmiştir. Abduh Nisa suresi 125. ayete kadar gelmiş geri kalan kısmını ise Reşid Rızâ devam ettirerek Yusuf suresi 52. Ayete kadar gelmiştir.⁵³ Dergiden ayrı olarak ilk baskısı 12 cilt halinde 1928 yılında yapılmıştır. Bu 12 cildin ilk beş cildi Abduh'a ait olup geri kalan kısmı Reşid Rızâ'nın kaleminden çıkmıştır. Bu tefsirin amacı teknik konulara yer vermeden Kur'an'ın maksadını insanlara sunup hayatlarında ve düşüncelerinde onu rehber edinmelerini sağlamak olmuştur.⁵⁴ Bu tefsir hakkında daha detaylı bilgi aşağıda verilecektir.

9- Fetâvâ: Bu eser Abduh'un Mısır Müftülüğü yaptığı yıllarda vermiş olduğu fetvaların toplamından oluşmuştur. Bu eser müstakil olarak basılmıştır.

10- Münşeât: Bu ise Reşid Rızâ tarafından kaleme alınan Tarihu'l-Üstaz'ın ikinci cildinde Abduh tarafından yazılan makalelerin bir araya getirilmiş olduğu kıymetli bir eserdir.

11- Risâle fî ilmi'l-vaz': Abduh'un kendi el yazısıyla yazdığı on sayfadan oluşan bir eserdir.

⁵¹ Volkan Akbaş, “Tefsir’u Cüz’i Amme” eseri ekseninde Muhammed Abduh’un Kur’an’ı yorumlama yöntemi (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 15.

⁵² Muhammed Abduh, “Tefsîre Mukaddime”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, trc. İsmail Cerrahoğlu 5/1 (01 Nisan 1956): 183-188.

⁵³ M. Suat Mertoğlu, “Tefsîru’Menâr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 297-299.

⁵⁴ Hayrettin Karaman, Gerçek İslam’da birlik: Efgani, Abduh, Reşid Rıza, 4. Bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 163-164.

12- Mantık: Bu eser Taftazânî'nin “Tezhîbu'l-Mantık” adlı eseri üzerine Abduh tarafından yapılan bir izahattan ibarettir.

1.9. Abduh'un Öğrencisi Olarak Reşid Rızâ

1.9.1. Reşid Rıza'nın Doğumu Ailesi ve Eğitimi

Muhammed Reşîd Rızâ, 18 Ekim 1865 yılında Lübnan'ın sınırları içerisinde yer alan Trablusşam civarındaki Kalemûn'da doğdu. Babası Ali Rızâ Hz. Hüseyin soyundan olup saygın bir aileye mensuptur. Ailesi ilk başta Hicaz Bölgesi'nden Irak'a gelip Necef'e ardından Kalemun'a yerleşmiştir.⁵⁵

Reşid Rızâ, ilk eğitimini kendi köyünde yani Kalemûn'da almaya başladı. Burada başta Kur'an olmak üzere yazı yazmayı ve dört işlemi öğrendi. Daha sonra Trablusşam'a giderek eğitimine orada devam etti. Burada sarf, nahiv, matematik, coğrafya, Türkçe ve Arapça dersleri verilmekteydi. Eğitim dili ise Türkçeydi. Rızâ burada yaklaşık bir sene kaldıktan sonra devlet memurluğunu düşünmediği için buradaki eğitimine son verdi.⁵⁶ Reşid Rızâ buradan ayrıldıktan sonra Hüseyin el-Cisr'in kurduğu el-Medresetu'l-vataniyyeti'l-islamiyye'ye geçti. Burası daha önce eğitim gördüğü okuldan her yönden daha kaliteliydi. Eğitim dili Türkçe ve Fransızca hariç tamamen Arapçaydı. Burada dinî ilimlerin yanı sıra mantık, matematik, felsefe gibi ilimler okutuluyordu.⁵⁷ Hüseyin el-Cisr son derece ileri görüşlü birisiydi. Çünkü o Müslümanların kurtuluşunun hem dinî hem de dünyevî ilimlerin birlikte okutulmasıyla mümkün olabileceğini düşünüyordu. Rızâ on sekiz yaşındayken 1883 yılında başladığı bu okulu 1896 yılında bitirdi.⁵⁸ Reşid Rıza bu süre içerisinde çeşitli hocalardan muşerât, adap, hadis ve tasavvuf konusunda dersler alarak kendisini yetiştirdi.⁵⁹

Reşid Rızâ ilk yetişkinlik dönemlerinde tasavvufa oldukça meyilliydi. Dolayısıyla zamanının çoğunluğunu ibadet ederek ve kitaplar okuyarak geçiriyordu, henüz okula başlamadan Kur'an'ın birçok suresini hıfzetmişti, en önemli başucu kitabı ise Gazzâlî'nin ihyâsı olmuştur. Bu kitabın etkisiyle de Nakşîbendiyye tarikatına intisap etmiştir.⁶⁰ Hayatının bu aşamasında ruhî birtakım tecrübeler edinmişti. Mensubu olduğu tarikatın bir gereği olarak günlük virdlerini yerine getiriyordu. Mesela günlük olarak gözleri kapalı bir şekilde bin defa

⁵⁵ Said Özervarlı, “Reşid Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 14-18.

⁵⁶ Şekib Arslan, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâ'ü erba'îne* (Dimeşk: Matbaat-u İbn-i Zeydun, 1937), 35-36.

⁵⁷ Arslan, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâ'ü erba'îne*, 35-36.

⁵⁸ Arslan, *es-Seyyid Reşid Rızâ ev ihâ'ü erba'îne* 35-36; Hayrettin Karaman, *Gerçek İslam'da birlik: Efgani, Abduh, Reşid Rıza*, 4. bs (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 147.

⁵⁹ Muhammed Reşid Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher* (Mısır: Daru'l-Menâr, 2008), 158; Muhammed Emin Nur Muhammed, “Muhammed Reşid Rıza ve Tefsîrühü el-Menâr (Bahsun Tahlîlî)”, *İslami İlimler Dergisi* 14/1 (12 Haziran 2019): 110.

⁶⁰ İbrahim Ahmet el-Adevî, *El-İmâm El-Mücâhid* (Müessesetü'l Mısıriyye, t.y.), 36.

Allah lafza-i celâlini çekiyordu bunun dışında bir de tarikatın diğer üyeleriyle hatme denilen bir toplantıda bir araya gelip Kur'an'dan birtakım sûreleri okuyorlardı.⁶¹

Reşid Rızâ bu sıralarda hayatının farklı bir yöne evrilmesinde büyük etkisi olacak olan el-Urvetü'l-Vüska dergisiyle dolayısıyla da Afgânî ve Abduhla tanışmıştır. O, bu durumu şöyle anlatır: “*babamın kütüphanesinde birtakım nüshalar gördüm bunların ne olduğunu merak edip okumaya başlayınca okuduğum şeyler beni adetâ bir elektrik teli gibi çarpıyor, yakıp aydınlatıyor ve beni halden hale sokuyordu.*”⁶² Reşid Rızâ bu dergiyle tanıştıktan sonra Afgânî ile buluşmak ve onunla görüşmek için adetâ can atıyordu ancak ne var ki onunla hayattayken görüşmesi mümkün olmadı.⁶³ Onunla görüşmek mümkün olmayınca Abduh ile tanışmak istedi ve bu fırsatı Abduh'un Lübnan' da bulunduğu sıralarda yakaladı.⁶⁴ Abduh Lübnan'da Sultaniye Medresesine hoca olunca Rızâ aradığı fırsatı bulmuş ve onun derslerinin müdavimlerinden olmuştu, onun derslerinden elde ettiği bilgiler düşünce dünyasında oldukça etkili oldu. Daha önce tasavvufun da etkisiyle zahidâne bir yaşantısı olan Rızâ artık yavaş yavaş değişmeye ve selefi bir çizgiye doğru kaymaya başlamıştı. Bu arada Urvetü'l-Vuskâ dergisi kapatılmıştı. Rızâ yine Urve'nin benzeri bir derginin çıkarılması için mücadele etti ve bu düşüncesini gerçekleştirmek üzere Mısır'a yerleşmeye karar verdi. Bu düşüncesini hocası Abduh'a açmış o da bunu olumlu karşılamıştı.⁶⁵

1.9.2. Tecdîd ve Islah Çalışmaları

Reşid Rızâ'ya göre tecdîd, ictimai hayatın zorunluluklarından birisidir. Bu kavramın diğer bir versiyonu olan teceddüd ise fitrat ve tabiatın bir gereğidir. Bunların tam karşısında ise “kadîm olanı korumak” durmaktadır. İfrat ve tefrite kaçmaksızın her iki kavram da yerli yerinde kullanılırsa aralarında asla zıtlık ve tenâkuz meydana gelmeyecektir.⁶⁶ Binâenaleyh tecdîd olgusu insanın gelişimi için vazgeçilmez bir yaratılış kanunudur. Kadîm olanı muhafaza etmek ise verâset kanunun bir gereğidir. İnsanlar toplumsal yaşamlarında çoğu şeyi taklit yoluyla öğrenirler ve bu şekilde nesilden nesile aktarım gerçekleşir. Dolayısıyla kadîm olanı tamamen terketmek yanlış olup onu bir noktaya kadar korumakta fayda vardır.⁶⁷

Reşid Rızâ kendi gerçekleştirmek istediği ıslah metodunu şöyle ortaya koymaktadır:

“*Hangi milletten olursa olsun İslam ümmetinin ıslahı dinî tecdidle dünyevî tecdidi birleştirmekle*

⁶¹ el-Adevî, *El-İmâm El-Mücâhid*, 36.

⁶² Muhammed Reşid Rızâ, *Tarihu 'l-Üstâzi 'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 1931), 1: 303; Mustafa Aydın, “Muhammed Reşid Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd Ve Islâh Anlayışı”, *Journal of International Social Research* 11/58 (30 Ağustos 2018): 846.

⁶³ Aydın, “Muhammed Reşid Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd Ve Islâh Anlayışı”, 846.

⁶⁴ Aydın, “Muhammed Reşid Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd Ve Islâh Anlayışı”, 846.

⁶⁵ Karaman, *Gerçek İslam'da birlik*, 151.

⁶⁶ Muhammed Reşid Rızâ, “el-Cem'u Beyne Mes'ele'ti'z-Zükrân ve'l-İnâs fi'l-Medâris”, *Mecelletü 'l-Menâr* 30/2 (1929): 115.

⁶⁷ Reşid Rızâ, “el-Cem'u Beyne Mes'ele'ti'z-Zükrân ve'l-İnâs fi'l-Medâris”, *Mecelletü 'l-Menâr* 30/2 (1929): 115.

*mümkündür.*⁶⁸ Reşid Rıza Menâr dergisindeki muhtelif yazılarında bulundukları çağda ıslaha ve bu ıslahı gerçekleştirecek müceddidlere şiddetle ihtiyaç duyduklarını dile getirir. Çünkü Müslümanlar bir kuşatılmışlık içinde bulunup şahsî kimliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu duruma mukavemet edecek güçleri kalmadığı gibi onları sosyal hayatın üst basamaklarına çıkaracak durumları da yoktur.⁶⁹

Reşid Rızâ'nın tecdîd anlayışını şu şekilde özetleyebiliriz: Ona göre tecdîd hareketinde başarıya ulaşabilmek için hem geçmişin birikimine sarılmak hem de çağın ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak ictihad ve yeniliğe önem vermek îcap etmektedir. Bu nedenle de o inanılması zarurî olan ilke ve prensipler haricinde aklî ve ilmî izahlara girmekten kaçınmamış, geçmişe sınıksız sarılıp çağın gereklerini göz ardı eden medrese mensuplarını şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Bununla birlikte İslam'ın terakkiye mâni olduğunu bu yüzden İslâmî ilimlerle bir yere varılamayacağını savunun batılı aydınlarla da mücadeleye girmekten kaçınmamıştır.⁷⁰

1.9.3. Dinî Islahata Dair Düşünceleri

Reşid Rızâ'ya göre ictimaî, iktisadî, askerî ve idarî konularda ıslahat çalışmaları yapmak gerekliyse de hepsinden önce dinî sahada ıslahat yapılmalıdır. Allah'ın Sünnetullah ilkesine göre insanlara verilen aklî melekeler ve hissî duygular tedricidir. Bu fertlerin arasından birisi bu meleke ve duyguların en üst seviyesine ulaşarak bu hususlardaki rûştünü ispatlar. Edinmiş olduğu ilim, amel ve tecrübeleriyle baş başa kalır.⁷¹ Allah'ın halklar ve milletler konusundaki sünneti ise şu şekildedir: Onlardan her birini içtimaî hayatlarının bütün aşamalarında içinde bulundukları durum, hal ve konumlarına göre vahyin hidayetiyle doğru yolunu gösterir. Zira ümmetlerde tıpkı fertler gibi Sünnetullah ilkesine tabidirler. Onlara akıllarını kullanmaları dışında asla idrak edemeyecekleri ilahî hidayetin en yücesi olan Kur'an'la muhatap olma lütfu bahşedilir. O Kur'an ki, insanlığın kurtuluşu olan son kitap, Hz. Muhammed de nübüvvet halkasının son zinciridir.⁷²

Reşid Rızâ'ya göre peygamberin gönderilişinden sonra bir müddet geçtikten sonra vahyin tesiri insanların kalplerinde azalmaya başlar ve kendi hevâ ve heveslerine göre yaşamaya başlarlar, bununla da kalmayıp ilahî vahyi de tahrif ederler. Allah ise dinini yeniden ihya edecek kişileri göndererek onlara lütufta bulunur. Bu ihyâ işini yapacak olan kimseler de elbette müceddîd ve muslih kimselerdir. Bunlar yeryüzünde var olan ifsadı ortadan kaldırır,

⁶⁸ Reşid Rızâ, "Fî Vucûbi'l-Cem'i Beyne't-Tecdîdi'd-Dîn ve'l-Medenî", *Mecelletü'l-Menâr* 32/1 (1931): 15.

⁶⁹ Reşid Rızâ, "et-Tecdîd, ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidün", *Mecelletü'l-Menâr* 31/10 (1931): 731.

⁷⁰ Aydın, "Muhammed Reşid Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği,, Tecdid ve Islâh Anlayışı", 856.

⁷¹ Muhammed Reşid Rızâ, "Tasdîrû't-tarih, Beyânü künhi't-tecdîd ve'l-islâh", *Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931): 2.

⁷² Reşid Rızâ, "Tasdîrû't-tarih, Beyânü künhi't-tecdîd ve'l-islâh", *Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931): 2.

işte bu kimseler tam anlamıyla peygamber vârisleri ve Allah'ın yeryüzündeki hüccetleridir.⁷³ Reşid Rızâ bu düşüncesini her yüzyılın başında Allah'ın dinini yenileyecek bir müceddid gönderir anlamındaki hadisiyle teyit eder. Aslında ona göre bu hadis her ne kadar lafız itibariyle mevzu hükmünde olsa da⁷⁴ manası itibariyle dini ilk dönemde yaşandığı kolaylığa ve doğruluğa döndürmek, tefrika ve ihtilafa düşmeden önce Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri duruma ircâ etmek, dinin kat'î surette hüküm bildirmediği hususlarda her ferdin içtihat edebilmesinin önünü açmak, bu kabiliyete sahip olmayan mukallit kimselerin ise ümmetin birliğini parçalayan taassup hastalığına kapılmadan ilmine güvendiği bir âlimin mezhebine tabi olmasına engel olmamaktır. Böyle bir tecdidi mümkün kılacak vesileler arasında ise öncelikle Arapçayı hem konuşma hem de yazı dilinde yeniden canlandırmak, yaşanan asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek kitaplar telif etmek ve İslam davetini yeryüzünde yaymak bulunmaktadır.⁷⁵

Reşid Rızâ her ne kadar ümmetin tecdid hareketine muhtaç olduğunu belirtse de dinin ikmâl edildiğini ve insanların dinleri hususunda bid'atlere saplanmaması gerektiğini belirtir.⁷⁶ Ona göre tecdid yapılacaksa bu dünyevî hususlarda olmalıdır.⁷⁷ Çünkü dünya sürekli değişim halindedir ve değişen zamana, mekâna ve şartlara göre dünyevî hükümlerde de bir yenilenmeye ihtiyaç vardır. Fıkıh kitaplarındaki hükümlere bakıldığı zaman bu duruma riâyet edildiği görülecektir. Reşid Rızâ dünyevî tecdid hareketinde ikili bir tasnife giderek insanların geneliyle alakalı olan maslahat-ı âmme ve bir de teşriî maslahat olmak üzere tecdidi bu iki şıkta değerlendirmiştir. Reşid Rızâ Şârî'nin hüküm koyarken bunu gözettiğini ve buna teşvik ettiğini söyleyerek bunu şu hadisle teyit eder; *"Kim İslam'da iyi bir çığır açarsa açtığı çığırın ecir ve kendisinden sonra, onunla (o çığırla) amel edenlerin ecirleri, sevaplarından hiçbir şey eksilmeden ona aittir. Kim de İslam'da kötü bir çığır açarsa, açtığı çığırın günahı ve kendisinden sonra onunla amel edenlerin günahları, günahlarından bir şey eksilmeden ona aittir."*⁷⁸ Reşid Rızâ bu tecdid nev'ine fennî ilimlerde kural vaz' etmeyi, medreseler inşâ etmeyi, sığınma evleri ve hastaneler yapmayı örnek olarak verir. Böyle bir tecdid işinde fertlerin, cemaatlerin ve hükümetlerin müsavi olduğunu belirtir, ülkelerin korunması ve düşmandan muhafazası için askerî önlemlerin alınmasını da buna dâhil eder. Rızâ diğer tecdide yani teşriî hükümler vaz' etme konusunda ise bunun yetkililer tarafından yapılması gerektiğini bu konuda en yetkili merciin ise Ulu'l-Emr ve Ehlü'l-Hal ve'l-akd olduğunu bunların teşriî

⁷³ Reşid Rızâ, "Tasdîrû't-tarih, Beyânü künhi't-tecdid ve'l-islâh", 32/3 (1931):2.

⁷⁴ Reşid Rızâ, "el-İslâh ve'l-İs'âd Alâ Kadri'l-İsti'dâd", *Mecelletü'l-Menâr* 4/18 (1901): 681.

⁷⁵ Muhammed Reşid Rızâ, "el-İslâh ve'l-is'âd alâ kadri'l-isti'dâd", *Mecelletü'l-Menâr* 4/18 (1901): 2.

⁷⁶ Muhammed Reşid Rızâ, "et-Tecdîd ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn", *Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931): 230-231.

⁷⁷ Reşid Rızâ, "et-Tecdîd ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn", 230-231.

⁷⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Fuad Abdulkâkî (Beyrut, t.y.), 2: 704. İmân, (1017).

hükümler hakkında verdikleri kararların Şûra'ya dayanması gerektiğini söylemektedir. İctihat ederken de bu sahanın hakkında nas olmayan hususlarda yapılması gerektiği, hakkında katî nass olan konularda ise icthat yapmanın şeriat tarafından men edildiğini vurgular. Rızâ bu iki çeşit ıslah programının yanında bir de ziraat, sanayi, ticaret, gündelik işler gibi hususların ise insanların tecrübelerine bırakıldığını söyler ve bu konuda Hz. Peygamberin'in “*siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz*”⁷⁹ Manasındaki hadisini zikreder.⁸⁰ Reşid Rızâ bu husustaki düşüncelerini şu değerlendirmesiyle bitirir: Meşrû olan tecdid hareketi şudur ki; ilimde, fende, sanayide, idarî ve askerî alanlarda devleti ve milleti ileri bir noktaya taşımalıdır. Bu tür bir tecdid hareketi farz-ı kifâye kapsamında olup terki halinde tüm ümmeti mes'ul hale düşürür.⁸¹

Reşid Rızâ'ya göre dinî ıslahatta başarılı olmanın yolu işe siyaseti bulaştırmadan hareket etmektir. Bunun yanında dinî eğitim veren okul ve kurumların tesis edilmesi, dinî heyecan aşılacak kongre ve konferansların düzenlenmesi gerekir. Islahatın temel hedefi ise dini bid'at ve hurafelerden temizlemek, ictimad kapısını sonuna kadar açmak, dini düşüncenin önündeki bütün engelleri kaldırmak ve dini ilk dönem Müslümanlarının yaşadığı saflık ve berraklığa kavuşturmadır.⁸² O, Batı ülkeleri karşısında aşağılık duygusuna kapılmamış bilakis Müslümanların ıslah konusunda batıya muhtaç olmadığını beyan etmiştir. Reşid Rızâ'ya göre ıslahın zıddı olan fesat; beşerî toplum düzenini bozmak, insanların mallarını haksız yere yemek, onların canlarına ve ırzlarına kastetmek ve buna benzer şeylerdir. Ona göre Müslümanların yeterli derecede teknolojik imkânlarla sahip olması da ıslah kapsamındadır.⁸³

1.9.4. Reşid Rızâ'nın Vefatı

Reşid Rızâ, Suudî Kralı Abdülaziz'e veda etmek için 22 Ağustos 1935 tarihinde yola çıkmış ve henüz Mısır'a girmeden önce yolda rahatsızlanmıştı. Bu esnada sürekli olarak Kur'an okuduğu anlatılmıştır. Bir ara, arabanın sarsmasından dolayı başının döndüğü, istifra ettiği ve arkasına yaslanmış bir vaziyette Kur'an okumaya devam ettiği yakınındakiler tarafından anlaşılmıştır. Aynı

⁷⁹ Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, 4: 1836. Fadâil, (2363).

⁸⁰ Reşid Rızâ, “et-Tecdid ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn”, *Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931): 230-231.

⁸¹ Reşid Rızâ, “et-Tecdid ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn”, 32/3 1931): 231.

⁸² Karaman, *Gerçek İslam'da birlik*, 207.

⁸³ Murat Kayacan, “Kur'an'da 'İslah' ve Çağdaş Yorumları:Tefsîrî'l-Menâr Örneği” (Temel Meseleler ve Kavramlar: İslah, İstanbul, 2019), 16.

gün, öğleden sonra saat iki sularında ruhunu teslim ettiği ve hocasının kabrinin yakınlarında bulunan kârâfi mezarlığına defnedildiği beyan edilmiştir.⁸⁴

1.9.5. Reşid Rızâ'nın Eserleri

1-) Mecelletü'l-Menâr: Bu derginin ilk sayısı 15 Mart 1898 yılında haftalık olarak yayınlanmıştır. Sayfa sayısı sekiz olup üç yıl bu şekilde çıkarılmıştır. Daha sonra 1901 yılında on beş günlük, 1906-1935 yılları arasında da aylık olarak yayın hayatına devam etmiştir. Reşid Rızâ hayattayken dergi 34 cilde ulaşmıştı. Dergi aylık olarak yayınlanırken her bir sayısı 80 sayfadan müteşekkil olup her bir cildinin sayfa sayısı ise 700 ile 960 arasında değişmiştir. Derginin ana bölümleri ise tefsir, makaleler, fetvalar, eğitim-öğretim, haber ve yorumlar ile kitap tanıtımlarından oluşmaktaydı.⁸⁵

2-) Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh: Reşid Rızâ bu eserini hocasının hayatını kaleme almak maksadıyla yazmıştır. Bu eseri yazmaya 1905 yılında Abduh'un vefatı akabinde başlamıştır. Eser üç cilt olup ilk cildinde Abduh'un hayatını, Afganiyle buluşup el-Urvetu'l-Vuskâ'yı nasıl çıkardıklarını ve ıslahat metotlarını anlatmıştır. İkinci cildinde Abduh'un yazdığı kitapları ve makaleleri derleyip bunlar hakkında bilgi vermiştir. Üçüncü cildinde ise Abduh hakkında söylenen sözler, şiirler ve ağıtları kaleme almıştır.⁸⁶

3-) el-Vahyu'l-Muhammedî: Kur'ân-ı Kerîm'in îcâzı, Nübüvvetin ispatı, vahyin muhtevası ve geliş amacı gibi konuların ele alındığı, İslâm'ın mesajını insanlara aktarmayı hedef edinmiş bir eser olup Muhammedî Vahiy adıyla Salih Özer tarafından Türkçeye tercümesi yapılmıştır.⁸⁷

4-) Muhâveratu'l-Muslih ve'l-Mukallid: Bu eser karşılıklı konuşma şeklinde yazılmıştır. Konuşanlardan biri ıslahatçı taraftarı olan “muslih” diğeri ise içtihat ve yeniliğe karşı çıkan “mukallit” dir. Reşid Rıza bu eserinde genel olarak din, toplumsal hayat gibi alanlarda yapmak istediği yenilikleri anlatmayı hedeflemiştir.⁸⁸

Reşid Rızâ'nın bunlardan başka el-Vahdetü'l-İslâmiyye ve'l-Uhuvvetu'd-Dîniyye, el-Hilâfe evi'l-İmâmetu'l-Uzmâ, Fetâvâ, es-Sünne ve's-Şia, el-Hikmetu's-Şer'iyye fi Muhâkemeti'l-Kâdiriyye ve'r-Rufâ'iyye, Nidâun li'l-Cinsi'l-Latîf, er-Ribâ ve'l-Mu'âmelâtu'l-Maliyyetu fi'l-İslâm/Hakikatü'r-Ribâ, Şubuhâtu'n-Nasârâ ve Hucecu'l-İslâm,

⁸⁴ Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, *Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hâdise Fi't-Tefsîr* (Suudî Arabistan: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 182.

⁸⁵ Fatih Bayram, *Reşid Rızâ'da Peygamber Tasavvuru* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 69-70.

⁸⁶ Karaman, *Gerçek İslâm'da birlik*, 161.

⁸⁷ M. Said Özervarlı, “Reşid Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 14-18.

⁸⁸ Karaman, *Gerçek İslâm'da birlik*, 161-162.

Tercemetu'l-Kur'ân, Zikra'l-Mevlidi'n-Nebevî, el-Maksûratu'r-Raşîdiyye, el-Muslimûn ve'l-Kıbt ve'l-Mu'temeru'l-Mısırî, Hülâsatu'd-Da'veti'l-Muhammediyye, el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz, Akîdetu's-Salb ve'l-Fidâ Yusru'l-İslâm ve Usûlü't-Teşrî'l-Âmm, İncîlu Barnaba, Menâsiku'l-Hacc, el-Menâr ve'l-Ezher adlı eserleri de mevcut olup biz en önemli olanlarını kısaca açıklamayı tercih ettik.

1.9.6. Tefsîru'l-Menâr

El-Menâr ismiyle maruf olan tefsirin asıl ismi “*Tefsîru'l Kur'ani'l- Hâkim*” olup Reşid Rızâ tarafından Mecelletü'l-Menâr'da yayımlandığı için bu adla şöhret bulmuştur. Bu tefsir Reşid Rızâ'nın girişimleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha önce Afgânî ile Abduh'un çıkardıkları Urvetü'l-Vüskâ adlı dergide toplumsal sorunlar ele alınıyordu. Reşid Rızâ aynı metotla taklide düşmeden çağın meselelerini ele alacak bir tefsir yazılmasını hocası Abduh'tan ricâ etmiş bunun üzerine Muhammed Abduh, Câmiu'l-Ezher'de tefsir dersleri yapmayı kabul ederek Nisâ sûresinin yüz yirmi altıncı ayetine kadar olan kısmı tefsir etmiştir.⁸⁹

Reşid Rızâ Abduh'dan sonra tefsiri devam ettirmiş ve tefsirde takip edilen üslubu aynen muhafaza ederek Yusuf sûresinin elli üçüncü ayetine kadar gelmiştir. Ama ne var ki tefsiri tamamlamak ona da müyesser olmamış bilâhare Sûriyeli din bilgini Behçet el-Baytar (1894-1976) tarafından tamamlanarak Reşid Rızâ'ya nispet edilmiştir.⁹⁰ Reşid Rızâ'nın tefsirdeki metoduna bakıldığında onun metoduyla hocası Abduh'un metodu arasında ciddi bir fark olmadığı görülmektedir. Abduh tefsirini yazarken diğer müfessirlerin yorumlayış biçimini çoğunlukla dikkate almayıp ayetleri kendine özgü bir bakış açısıyla yorumlama yoluna gitmektedir. Aynı şekilde diğer tefsirlerde çokça yer alan isrâîlî rivayetlere yer vermemektedir. Tabîî ilimlerle ilgili meselelere dalmayarak insanların anlamakta zorlanacağı edebî kavramları pek kullanmamaktadır. O ayetleri tefsir ederken yalın ve çekici bir üslup kullanmış ayetin mantukundan çok mefhumuna odaklanmıştı. Ayetleri ele alırken çağın problemlerine göre açıklama yapmaya gayret etmiş ve Kur'ân'a yöneltile eleştirileri bertaraf etmeye çalışmıştır.⁹¹

Burada Tefsîru'l-Menâr'ı diğer tefsirlerden farklı kılan hususiyetleri ele alacak olursak; bu tefsirin en önemli özelliklerinden birisi toplumsal konulara ağırlık vermesi ve diğer tefsirlerden farklı olarak isrâîlî bilgilere hiç yer vermemesidir. Örneğin Necm sûresi 19 ve 20. Ayetler bağlamında gündeme getirilen ve İslam literatürün'deki Hz. Peygamber'in

⁸⁹ Mertoğlu, “Tefsîru'l-Menâr”, 40: 297-299; Faruk Vural, “Reşid Rızâ'nın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (2014): 240.

⁹⁰ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, t.y.), 2: 406.

⁹¹ Enver Arpa, “Tefsîr'de Çağdaş Akılcı Ekl”, *ManasSosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (22 Şubat 2019): 908-909.

“müşriklerin gönlünü İslâm’a ısındırmayı” istediği bir anda şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah kelamı olmayan birtakım sözler karıştırdığını, daha sonra Cebrail’in uyarmasıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetlerde mevcut Garanik olayının aslının olmadığını ortaya koymasındır.⁹² Aynı şekilde bu tefsiri diğerlerinden farklı kılan bir diğer özelliği ise ıslah ve tecdîd bağlamında toplumu değiştirip dönüştürmeye yönelik bilgiler ihtivâ etmesi ve siyâsetten ekonomiye kadar hemen her alanda fikir beyân etmesidir. Yine klasik tefsirler incelendiği zaman i’rab, belâgat, kadîm Arap şiirleri, fıkıh ve kelâma dair bilgilerin yoğunlukla bulunduğu görülürken Menâr’da bu sayılanların hiçbirisi merkezî konumda değildir. Bu tefsir Allah’ın mesajını modern insanın idrakine en güzel bir biçimde sunma gayretiyle yazılmıştır.⁹³

Tefsirde göze çarpan diğer bir hususiyet ise Reşid Rızâ’nın ibn Teymiyye ve Gazzâlî’den etkilenmiş olması sebebiyle onlardan çokça nakillerde bulunmasıdır. Özellikle ibn Teymiyye’den fazlaca etkilenmiş olup mezhep taassubu ve körü körüne taklit etmenin kötülüğü konusunda onun yolundan giderek bu hususlarla yazılarında mücadele etmiştir.⁹⁴

Tefsîrin mümeyyiz vasıflarından bir diğeri de ayetlerin ve surelerin numaralandırılmış olmasıdır. Kendisinden önce yazılan tefsirlerde böyle bir durum yoktur. Ayrıca ayetler iç bütünlüğü korunarak bölümler halinde izah edilmiştir. Ayetler ele alınırken sosyal yaşamda karşılaşılan problemlerle ilişkilendirilmiştir.⁹⁵

Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ bir ayeti tefsir ederken konuyla ilgili bütün ayetleri birlikte değerlendirmiş dolayısıyla Kur’an’ın Kur’an’la tefsir edilmesi konusunda kendisinden sonra yazılan tefsirler için kaynaklık teşkil etmiştir.⁹⁶

⁹² Murat Kayacan, “Menar Tefsiri ve Muhammed Abduh İle Reşid Rıza’nın Kur’an Anlayışına Dair Değıniler”, *Umrın Dergisi*, 2015, 29-30.

⁹³ Kayacan, “Menar Tefsiri ve Muhammed Abduh İle Reşid Rıza’nın Kur’an Anlayışına Dair Değıniler”, 29-30.

⁹⁴ Arpa, “Tefsir’de Çağdaş Akılcı Ekol”, 909-910.

⁹⁵ Maadh Awla, “*EL-Menar*” ve “*EL-Mizan*” Tefsirlerinde Muhkem ve Müteşâbihat -Karşılaştırmalı Bir İnceleme- (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019), 15.

⁹⁶ Awla, “*EL-Menar*” ve “*EL-Mizan*” Tefsirlerinde Muhkem ve Müteşâbihat -Karşılaştırmalı Bir İnceleme-, 16.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEFSÎRU'L-MENÂR'DA KİYÂMET VE ÂHİRET

Bu bölümde kıyâmet ve ahiret konusu ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır. Öncelikle kıyâmet bahsi işlenecektir. Konu işlenirken müelliflerin konuyla ilgili yorumları aktarılacaktır. Kıyâmet ve ahiretle ilgili ayetler Amme cüzü olarak tabir edilen kısımda daha yoğun olarak işlendiğinden konuyla ilgili ayetler ilgili başlıkların altına serpiştirilmek suretiyle ele alınacaktır. Bu ayetler işlenirken yine kronolojik sıra takip edilecektir. Öncelikle ayetin meali verilip ardından tefsirine geçilecektir. Ayetlerin tefsirine geçmeden önce sûreler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Kıyâmet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Kıyâmet kelimesi, sözlükte “kalkmak ve dikilip ayakta durmak” anlamına gelen kıyâm kökünden türetilmiştir. İsim veya mastar olarak “mezardan kalkıp dirilme ve Allah’ın huzurunda durma” gibi anlamlara gelir.⁹⁷ Terim olarak ise Allah’ın ezelde takdir etmiş olduğu vakit gelince, içindekilerle birlikte dünyadaki bütün varlıkların hayatının sona ermesi ve daha sonra sorumlu varlıkların Allah tarafından diriltilerek mahşer yerinde toplanmaları demektir.⁹⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de kıyamet olgusunun “es-sâ’a”, (kıyametin kopması) “el-vâkı’a”, (kesin olarak gerçekleşecek olan) ⁹⁹ “yevmü’l-kıyâme”, (kıyamet günü) ¹⁰⁰ “yevmü’l-mev’ûd”, (ceza günü) ¹⁰¹ “el-hâkka”, (mutlaka gerçekleşecek olan) ¹⁰² “el-kâri’a” (dehşetiyle insanları çarpan) ¹⁰³ gibi farklı isimlerle anılarak Kıyametin farklı durumlarına vurgu yapıldığı görülmektedir.

2.1.1. Kıyâmetin Kopması, Şiddeti ve Mâhiyeti

Kur’an’da kıyâmet hâdisesinin ve bu esnada meydana gelecek olayların nasıl gerçekleşeceğine işaret eden birtakım âyetler yer almaktadır.¹⁰⁴ Lakin bu büyük hâdisenin ne zaman gerçekleşeceği ve meydana gelmeden önce hangi alâmetlerin zuhur edeceği bilgisi gizli tutulmuştur. Kur’an, bu soruyu soranlara ise onun ansızın gerçekleşeceğini, bu konunun

⁹⁷ Ebu’l-Fazl Cemalüddin Muhammed İbn-Manzur, *Lisânu’l- Arab* (Beyrut: Dar-ı Sâdır, 1993), 12: 506; Bekir Topaloğlu, “Kıyâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 516-522.

⁹⁸ İsmail Karagöz v.dğr., ed., *Dinî kavramlar sözlüğü* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), 332-333.

⁹⁹ el-Vâkı’a, 56/1; el-Hâkka, 69/15.

¹⁰⁰ el-Bakara, 2/85, 113, 174, 212; Âl-i İmrân, 3/55, 77, 161, 180, 185; el-Kıyâme, 75/1, 6.

¹⁰¹ el-Burûc, 85/2.

¹⁰² el-Hâkka, 69/1-3.

¹⁰³ el-Hâkka, 69/4; el-Kâri’a 101/1-3.

¹⁰⁴ Ayetler için bkz. Lokman, 31/33; Mürselât, 77/6-9; Abese, 80/33-42.

gaybî bir mesele olduğunu Hz. Peygamber de dâhil hiç kimseye bu konuyla ilgili bilgi verilmediğini defaatle vurgulamıştır.¹⁰⁵

Kıyametle ilgili âyetlerden anlaşıldığına göre kıyamet gününün, sıradan bir gün olmayıp dünya hayatını sona erdirici ve ebedî hayatı başlatıcı bir gün olacaktır. Ayrıca bu “gün”, iki açıdan dünyanın en uzun günü olarak sayılmıştır. Birincisine göre, bu azîm hadisenin gerçekleşeceği günün, son derece dehşetli ve korkunç olduğu için çok uzun gelmesi, ikincisine göre ilâhî makamdan neşet eden bir hadise olacağı için takvim olgusunun ortadan kalkmasıdır.¹⁰⁶

Tefsîru'l-Menâr incelendiğinde kıyâmete temas eden ayetlerin tefsirinin Bakara sûresinde geçtiği görülmektedir. Ancak ilgili ayetler¹⁰⁷ hakkında Menâr'da yeterli malûmat bulunamadığı için müelliflerin yorumlarına yer verilme gereği duyulmadı. Âl-i imrân sûresi incelendiğinde kıyâmete doğrudan temas eden “*Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün) İmdi, yüzleri kararanlara: İnanmanızdan sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı! (denilir)*”¹⁰⁸ ayetinin yer aldığı görüldü. Abduh’a göre burada “gün” ifadesi ile kastedilen kıyâmettir. Abduh burada “yüzlerin ağarması” ve “yüzlerin kararması” ifadelerinin hem hakikat hem de mecazî manada anlaşılmasının mümkün olduğunu fakat mecazî olarak alınmasının daha doğru olduğunu ifade eder.¹⁰⁹ Ayette yer alan ifadelerin hakiki olarak algılayanlar görüşlerini kuvvetlendirmek için şu ayeti delil olarak göstermişlerdir; “*Kıyamet gününde Allah hakkında yalan söyleyenlerin yüzlerinin kapkara olduğunu görürsün. Kibirlenenlerin kalacağı yer cehennem değil midir?*”¹¹⁰ Abduh, birtakım İslam bilginlerinin görüşünden de istifade ederek “yüzlerin ağarmasını” sevinç ve neşe “yüzlerin kararmasını” ise keder ve üzüntü olarak değerlendirmiştir. Zira arapların değerlendirmesine göre beyaz, renklerin en üstünü, siyah en ürkütücü olanı, kırmızı en güzeli, sarı ise en karışık olanıdır.¹¹¹ Ayette geçen ağarma ve kararma ifadelerinin mecaz olarak anlaşılması gerektiğine dair de şu ayet delil gösterilmiştir; “*Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir!*”¹¹²

“*Her canlı ölümü tadacaktır. ve ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten*

¹⁰⁵ Halil İbrahim Şimşek, “Kıyamet ve Alâmetlerinin Tasavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2007): 125.

¹⁰⁶ Şakir Kocabaş, “Kur’ân ve hadislerde kıyamet günü”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 11 (01 Aralık 2001): 130.

¹⁰⁷ Ayetler için bkz; Bakara 2/48, 123, 281.

¹⁰⁸ Hayrettin Karaman v.dğr., trc., *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 3. bs (Ankara: TDV Yayınları, 2017).

¹⁰⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 4/42. Âl-i imrân, 3/106.

¹¹⁰ ez-Zümer, 39/60.

¹¹¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* 4/42.

¹¹² en-Nahl, 16/58.

kurtuluşa ermiştir. Bu dünya hayatı ise aldatma metâından başka bir şey değildir."¹¹³ Abduh öncelikle ayette geçen kıyâmet lafzına açıklık getirmektedir. Ona göre kıyâmet; insanların öldükten sonra Allah'ın huzuruna yaptıklarının hesabını vermek üzere kalkıp duracakları gündür. Abduh, bu ayet bağlamında kısa da olsa kabir azabına da temas etmektedir. O kabir azabını ve orada yaşanacak durumları inkâr edenlerin bu ayeti delil olarak gösterdiklerini söyler. Kabir azabını inkâr edenlerin başında Mu'tezile müntesiplerinin bulunduğunu, onlardan biri olan Zemahşerînin ise Hz. Peygamberin "Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur."¹¹⁴ Hadisini delil göstererek bu rivayetin vehme sebebiyet verdiğini dolayısıyla mezkûr hadisin görmezden gelinemeyeceğini belirterek bu konuda onlardan ayrılır. Abduh ise ayette geçen "tastamam" ifadesinin bu vehmi ortadan kaldırdığını amellere verilecek ecrin tamamının ahirette olmayacağını bir kısmının dünyada verileceğini belirtir.¹¹⁵

*"Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de O'nun katında muayyen bir ecel (kıyamet günü) vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz."*¹¹⁶ Reşid Rızâya göre, Allah kulları için iki tür ecel tayin etmiştir. Bunlardan ilki her insan için belirlenmiş olan ömür müddetidir. İkincisi ise kıyâmetin kopuşuyla birlikte dünyanın ömrünün sona ermesidir.¹¹⁷ R.Rızâ, ayette geçen "ecel" lafzını önceki müfessirlerin yorumunu da göz önünde bulundurmamak suretiyle kıyâmet olarak anlaşılmasının daha yerinde olacağını vurgular. Çünkü bu vakit hem mukarreb meleklerden hem de peygamberlerden gizli tutulmuştur. Reşid Rızâ, "belirlenmiş ecel" ifadesinin "ölüm" olarak anlaşılabilirliğini de söyler.¹¹⁸

*"(Onlara) "Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" diye sor. "Allah'ındır" de. O, merhamet etmeyi kendi zatına farz kıldı. Sizi, varlığında şüphe olmayan kıyamet gününde elbette toplayacaktır. Kendilerini ziyana sokanlar var ya, işte onlar inanmazlar."*¹¹⁹ ayette Allah'ın yarattıklarına karşı merhametli davranmayı kendisine gerekli kıldığı ifade ediliyor. Nitekim bu gerçek onları hem zahiri hem de batınî nimetlerle donatmasından anlaşılmaktadır. Kıyâmet gününde kullarını toplamasının nedeni de bu merhametinin bir gereğidir. Çünkü o gün herkes amellerinin karşılığını görecektir. Şayet ölümden sonra diriliş olmamış olsaydı bu bir nevi kullara zulüm olurdu, iyi amel sahipleri iyiliklerinin karşılığını, kötü amel sahipleri

¹¹³ Âl-i imrân, 3/185.

¹¹⁴ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Beşşar Avad Maruf (Beyrut: Daru'l-Garbi-İslâmî, 1998), 4/220.

¹¹⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* 4/ 222.

¹¹⁶ el-En'âm, 6/2.

¹¹⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 7/248.

¹¹⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 7/249.

¹¹⁹ el-En'âm, 6/12.

de kötülüklerinin karşılığını görmemiş olacaktı. Ancak bunun aksinin gerçekleşecek olması aynı zamanda mükelleflere bir rahmet olup, düzensizlik, ihmal ve zulmü ortadan kaldırmaktadır.¹²⁰

“De ki: *“Ben, Rabbim’e isyan edersem gerçekten büyük bir günün (kıyametin) azabından korkarım.”*”¹²¹ Reşid Rızâ, bu ayeti şöyle izah etmektedir; Öncelikle Hz. Peygamberi’nin Allah’a isyan etmesi söz konusu değildir. Çünkü bütün peygamberler ismet sıfatına sahip olup bu tür şeylerin onlardan sâdır olması tahayyül edilemez. Burada Peygamber’in böyle bir ifadede bulunmuş olması Allah’a olan saygısını ve tazimini ortaya koyması sebebiyledir. Abduh bu ifadeyi farz-ı muhal olarak değerlendirir. Burada kıyâmetin “büyük” gün şeklinde nitelenmesi o günde meydana gelecek hadisâtın ağırlığından dolayıdır. Çünkü o gün Allah kullarını tek tek hesaba çekecek ve herkes yaptıklarının hesabını verecektir. Yine o gün hiç kimseye iltimas yapılmayacak olması da kıyâmetin büyük gün olarak adlandırılmasının nedenlerinden birisidir. Zira o gün ne alışveriş ne dostluk, ne de kayırma olmayacaktır. O gün bütün hâkimiyeti elinde bulunduracak olan tek varlık Allah olacaktır. Allah bu gerçeği kullarına peşinen bildiriyor ki hiç kimse amelleri dışında tutunacak bir dal aramasın.¹²²

“...Allah’ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır. Nihayet onlara kıyamet vakti ansızın gelip çatınca, onlar, günahlarını sırtlarına yüklenerek diyecekler ki: *“Dünyada iyi amelleri terketmemizden dolayı vah bize!”* Dikkat edin, yüklendikleri şey ne kötüdür!...”¹²³ Reşid Rızâ bu âyeti tefsir ederken öncelikle “sâat” kelimesinin analizini yapmıştır. Bu açıdan sâat kelimesinin “kısa zaman, an; yirmi dört saatlik zaman diliminden her biri” gibi anlamlara geldiğini ve Kurân’da kırk sekiz yerde geçtiğini söylemiştir. Arapçada “جَلَسْتُ إِلَيْهِ سَاعَةً ، وَغَابَ عَنِّي سَاعَةً” denildiği zaman bununla “Onunla belirli bir süre oturdum, o benim yanımdan belirli bir süreliğine kayboldu” anlamı kastedildiği dile getirilmiştir.¹²⁴

Reşid Rızâ, âyette geçen sâat kelimesini üç kategoride değerlendirmiştir. Ona göre bu kelimeye verilmesi gereken ilk anlam, büyük kıyâmet olup yerin ve göklerin değişime uğramasıdır. İkinci anlam ise kişinin kendi kıyâmeti olduğunu, ecel vakti tamamlandığında ölmesi olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü anlamı ise toplum ve nesillerin kıyametinin kopmasıdır.¹²⁵ Maturîdî bu terimin, çok hızla geldiği ve süratle gerçekleştiği için böyle adlandırıldığını belirtmiştir. O, bu sözcüğe kıyamet olgusuyla insanın mukayesesi açısından

¹²⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 7/272.

¹²¹ el-En’am, 6/15.

¹²² Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 7/273-274.

¹²³ el-En’am, 6/31.

¹²⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr* 1/ 532.

¹²⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 7/ 300-301.

bakmaktadır. Ona göre insanın sürekli bir değişim halinde olduğu bunun anne karnında başlayarak hayatının son anına kadar devam edeceğini söylemiştir. Kıyâmet insanlara süratle yaklaştığı için “sâat” kavramıyla ifade edilmiştir. Ya da bir anda kopacağı ve gerçekleşeceği için bu kelimeyle anılmıştır.¹²⁶ Kurtubî ise hesabın süratle görüleceği için onun bu isimle anıldığını söylemiştir.¹²⁷

“De ki: Ne dersiniz; size Allah’ın azabı gelse veya o kıyamet gelip çatıverse size, Allah’tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz (söyleyin bakalım)! ”¹²⁸ Reşid Rızâ ayette geçen “azap” kelimesini daha önceki ümmetlerin başına gelen kasıp kavuran fırtına, tufan, sarsıntı gibi helak edici unsurlar olarak yorumlar. “kıyâmet saati” ifadesini ise kıyâmetten önce meydana gelecek korkunç hâdiseler veya öldükten sonra yaşanacak durumlar olarak tefsir eder.¹²⁹

“...Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini O’ndan başkası açıklayamaz. O göklere de yere de ağır gelmiştir. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah’ın katındadır; ama insanların çoğu bilmezler...”¹³⁰ Reşid Rızâ bu ayetin tefsirinde daha çok “kıyamet” terimi üzerinde durmuş ve farklı tefsirlerden örnekler vererek ayeti ve kıyamet sözcüğünü yorumlamıştır.

Reşid Rızâ, “kıyâmet” kelimesinin Kur’an’da genellikle “yevmü’l-ba’s ve’l-haşr/ yani öldükten sonra dirilme ve haşır günü anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu bakımdan “kıyamet” ve “sâat” sözcükleri arasında bir bağ kurmuş sâat’in kâinatın yok olmaya başlamasına buna mukabil kıyâmetin ise bu yok oluşun tamamlanması anlamına geldiğini söylemiştir. Yani ona göre sâat başlangıcı kıyamet ise bunun en son safhasını tasvir için kullanılmıştır. Buna göre başlangıç aşamasında var olanların ölüp yok olacağını, kıyâmet aşamasında ise dirilmenin ve cezanın gerçekleşeceğini söylemiştir.¹³¹ Bazı müfessirlerin bu ayetlerden her bir ferдин ölüm vaktinin olmasını anladıklarını belirtmişti buna ilave olarak onların bir de “kıyamet-i vustâ” tabirini sözlerine eklediklerini söylemiştir. Bundan maksadın bir neslin ya da bir asırdakilerin helaki olduğunu dile getirmiştir. O Müfessirlerin bu yorumlarında “İş, ehli olmayana verildiği takdirde kıyameti bekleyin.”¹³² hadisine

¹²⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Maturîdî, *Te’vilatu’l-Kur’ân*, thk. Mecdi Baslum, 1. bs (Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2005), 4/67.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kurân*, thk. Ahmet el-Berdunî ve İbrahim el-İtfiyîş, 2. bs (Kahire: Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 6/ 412.

¹²⁸ el-En’am, 6/40.

¹²⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 7/ 341-342.

¹³⁰ el-A’raf, 7/187.

¹³¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/ 387.

¹³² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhih.*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsir eNâsir, 1. bs (Dâru Tavku’n-Necât, 2001), “İlim”, 2 (No. 59).

dayandırdıklarını söylemiştir. Abduh ise bu hadisten “devletin zeval vaktini” anlamıştır. Çünkü liyakat sahibi kimselere işi vermenin devletin vazifeleri arasında olduğunu açıklamıştır.¹³³

Reşid Rızâ, ayetin devamındaki *مرساها* ifadesini irdelemiştir. Bu kelimenin, zaman zarfı olduğunu ve *مرساها* kelimesinin *ارساءها* anlamında olduğunu beyan etmiştir. Daha açık bir ifadeyle arapçada *ارساء السفين* denildiğinde bununla geminin su yüzeyinde gitmesine engel olan bir demirle durdurulmasının kastedildiğini ifade etmiştir.¹³⁴ Reşid Rızâ, âyette bu ifadenin kullanılmış olmasını hakikatin en net şekilde ifade edilmesinden başka bir şey olmadığını beyan etmiştir. Yani kıyametin kopmasından âlemde hareket halinde olan her şeyin, yok olması veya durması anlaşılmaktadır. Allah’ın kıyametin kopmasını *ارسا* fiiliyle zikretmesinin onun yok olacağını söylemesinden daha tesirli olduğunu dile getirmiştir.¹³⁵ Fahreddin Râzî ise ayetteki *ارسا* fiilini “O göklere de yere de ağır gelmiştir...” buyruğunun delaletiyle kıyametin yeryüzündeki canlılara çok ağır geleceğine delâlet ettiğini dile getirmiştir. Bu hadisenin meydana gelişini ve sübut buluşunu Allah’ın bu lafızla ifade ettiğini açıklamıştır.¹³⁶ Zemahşerîye gelince o bu kelimenin kıyametin kopma ve gerçekleşme zamanı anlamına geldiğini belirtir. Rusüvv kelimesi birşeyin yerleşmesi istikrar bulması anlamındadır. Kıyamet ise göklere ve yerlere ağır geleceği için bu kelime kullanılmıştır.¹³⁷ Maturîdî ise “Eyyâne mursâhâ” ifadesinin kıyamet ne zaman kopacaktır? anlamına geldiğini, “rasâ fi’l ardî” ifadesinin ise birşeyin bir yere sabitlenmesi manasında olduğunu, dağlar yere sabit olduğu için bunun “ravâsî” kelimesiyle ifade edildiğini belirtmiştir.¹³⁸

Reşid Rızâ, kıyâmetin ne zaman kopacağıyla ilgili ayette geçen soruların yahudiler ya da müşrikler tarafından sorulduğuna dair iki görüş aktarmıştır. Her iki görüşün dayanaklarını vermiş ve olayı izah etmiştir. Şayet yahudiler tarafından sorulmuşsa onların bunu yapmalarının nedeni, Hz. Muhammed’i imtihan etmek ve onu zor duruma düşürmek olarak gerekçelendirmiştir. Çünkü onlar, kıyametin bilgisinin hiçbir peygambere verilmediğini kendi elçilerinden öğrenmişlerdi. Bu konuda Reşid Rızâ’nın tercih ettiği görüş ise sorunun müşrikler tarafından sorulmuş olmasıdır. Çünkü A’râf suresinin Mekkî olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra Abduh, Mekke’de Yahudilerin olmayışını ve sorunun gelecek zaman kipinde

¹³³ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/ 387.

¹³⁴ Abduh, *Menâr tefsiri*, 9/387.

¹³⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/ 388-389.

¹³⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razi, *Mefatihü’l-Gayb*, 2. bs (Beyrut: Dar-u İhya-i’t-Turâsi’l-Arabî, 1999), 15/423.

¹³⁷ Maḥmūd ibn Zemahşeri, *El-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmidü’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl: Keşşâf tefsiri: (metin-çeviri)*, trc. Muhammed Coşkun v.dğr., 1. baskı (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1/1050.

¹³⁸ Muḥammad Ibn-Muḥammed el-Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu - Yusuf Şevki Yavuz, 1. bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 6/145.

değil de onun yerine şimdiki zaman kipinde sorulmasını ikinci görüşün sağlamlığının kanıtı saymıştır.¹³⁹ Konuyla ilgili Zemahşerînin ve Râzînin tefsirlerine bakıldığında onların da benzer görüşte oldukları görülür.¹⁴⁰

Reşid Rızâ, aynı ayetteki “*De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır.*”¹⁴¹ Kısmını tefsir ederken konuyla ilgili birkaç ayeti delil getirmiştir.¹⁴² Burada kıyametin kopacağı zamanın sadece Allah tarafından biliniyor olmasına “hasr” edatının delâlet ettiğini söylemiştir. O, daha çok bu bilginin niçin gizlendiği sorusu üzerinde durmuş ve bunu cevaplandırmaya çalışmıştır. Uyarıdan elde edilecek faydanın, ancak bu bilginin gizlenmesiyle mümkün olacağıyla açıklamıştır. Böylece her çağda yaşayan insanlar, kıyametin kendi yaşadıkları zamanda vuku bulacağını düşünceleri sağlanarak daha dikkatli ve şuurlu bir yaşam geçirmeleri murad edilmiştir. Zira kıyamet vakti, bildirilmiş olsaydı bu faydanın asla gerçekleşmeyeceğine vurgu yapılmıştır.¹⁴³ Şu da var ki Hz. Rasul kıyametin ne zaman kopacağıyla ilgili bir tarih vermesi halinde durum, inkârcıların inatlarını daha da artıracığı ve şüphe içinde olanların ise daha fazla şüpheye düşmeleriyle sonuçlanacağı beyan edilmiştir. Belirlenen süre yaklaştığında ise insanların büyük bir korkuya kapılacakları ve onlardaki yaşama sevincinin ortadan kalkacağı, vücutlarındaki organların dahi işlemez hale geleceği dikkatlere sunulmuştur. Yine kıyâmetin vakti bildirilmiş olsaydı bu müminlerin lehine değil aleyhine olurdu.¹⁴⁴ Abduh burada bu durumu Avrupa’da yaşanan bir olayla izah etmeye çalışmıştır. Bir defasında rahiplerin, kıyametin ne zaman kopacağıyla ilgili bir zaman tayininde bulunduklarını anlatmıştır. Bunu duyanların büyük bir endişeye kapılarak hayatlarının alt üst olduğunu ve sahip oldukları malları kiliseye bağışladıkları anlatılmıştır. Din adamlarının tayin ettiği süre geldiği halde kıyamet kopmayınca daha önce buna inananların, tekrar eski yaşantılarına geri döndükleri görülmüştür. Abduh bu hadiseyi anlatarak Allah’ın kıyâmet saatini gizlemekle kullarına büyük bir lütufta bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁵

Müellif, ayetteki “Onun vaktini, O’ndan başkası açıklayamaz”¹⁴⁶ ifadesini kıyametin kopacağı zamanın bilinmesi isteğine karşı bir cevap niteliği taşıdığını söylemiştir. Abduh burada “جلا” fiiliyle alakalı bir tahlil yapmıştır. “يجليها” fiilinin “جلا لي الامر وانجلا” “جلاه فلان تجلية” kökünden müştak olduğunu belirtmiştir. Buna onu açtı ve tam olarak ortaya çıkardı anlamı

¹³⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/ 389.

¹⁴⁰ Zemahşerî, *El-Keşşâf ’an hakâ’iki ğavâmidi’t-tenzîl ve ’uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl*, 1/1051; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr., 1. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 11/185.

¹⁴¹ el-A’raf, 7/187.

¹⁴² İlgili ayetler için bkz; Lokman; 31/34.; Fussilet, 41/47; el-Ahzab, 33/63; Naziât, 79/42-46.

¹⁴³ Abduh, *Menâr tefsiri*, 9/389-390.

¹⁴⁴ Abduh, *Menâr tefsiri*, 9/389-390.

¹⁴⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/389-390.

¹⁴⁶ el-A’raf, 7/187.

verilmiştir. “وقتها” kelimesinin başındaki “و” harfinin ise vakit bildiren tevkîr harfi olduğunu söylemiştir. Reşid Rızâ, bu tahlilden sonra âyetin manasını açıklamaya yönelmiştir. Kıyâmetin gizlilik perdesini ancak, Allah’ın açacağını, onun belirlenmiş vaktini, ancak kendisinin bileceğini açıklamıştır. Yine onun vaktini bildirme hususunda kendisiyle kulları arasında aracılık yapacak hiç kimsenin olmadığını söylemiştir. Peygamberlerin ise sadece onunla inzar konusunda aracılık yapabileceklerini dile getirmiştir.¹⁴⁷ Kıyâmetin ne zaman kopacağıyla ilgili bilginin kimsede olmadığını belirten Allah, inanların ümitlerini kestikten sonra kıyâmetin azametini yüceltmek ve vaktini gizli tutmanın esrârını açıklamak için şöyle buyurmuştur: “...O, göklere de yere de ağır gelmiştir...”¹⁴⁸ Reşid Rızâ, burada kıyâmetin azametinin büyüklüğünden dolayı bu hâdisenin göklere, yere ve oranın ehlinden olan meleklerle, insanlara ve cinlere ağır geldiğini belirtmiştir. Çünkü Allah, kıyâmetin korkunç hallerini onlara bildirmiş, fakat ne zaman meydana geleceğini söylememiştir. Binâenaleyh onlar kıyâmetin meydana gelişini bekleyecekler ancak onun ansızın başlarına gelecek olan zamanını bilemeyeceklerdir.¹⁴⁹

Müfessir“...O size ansızın gelecektir...” kısmına şöyle bir açıklama yapmıştır. Siz ondan gafil, onu beklemez ve kopacağına dair herhangi bir alamet ya da işaret yokken kıyâmet kopacaktır. Kur’ân’ın birçok âyetinde kıyâmetin ansızın kopacağıyla ilgili bilgi tekrar edilmiştir. Reşid Rızâ, bu âyetin tefsirinde Buhârî’de geçen bir hadisten yararlanmıştır. Hz. Nebî: “Şüphesiz kıyâmet kopacaktır. Öyle bir halde ki satıcı ile müşteri aralarında kumaşlarını yaymış olacaklar, henüz satış yapamadan ve kumaşlarını da düremeden kıyâmet ansızın kopacaktır. Yine gerçekten kıyâmet kopacaktır. Şöyle ki kişi, sağımlı devesinin sütünü sağıp getirdiği halde onu tadıp içmeden ansızın kopacaktır. Yine kıyâmet şüphesiz kopacaktır. Öyle ki bir halde ki kişi, su havuzunu sıvayıp tamir edecek, fakat havuzun suyunu kullanmadan Kıyâmet, ansızın geliverecektir. Kıyâmet vallahi kopacaktır öyle bir çabuklukta ki sizden herhangi biriniz yemek yerken lokmasını ağzına kaldıracak, fakat lokmasını yiyemeden kıyâmet ansızın kopacaktır.”¹⁵⁰

Reşid Rızâ, söz konusu âyetle ilgili yorumlarında netice olarak şunları da sözlerine ilave etmiştir: Mü’minler, böyle bir günden dolayı haşyet duymalı ve yaşadıkları bu haşyet kendilerini Allah’ın murakabesinden korkmaya, hayrı araştırmaya, şer ve günahlardan da uzaklaştırmaya sevk etmelidir. Müslümanların kıyâmet saatinden payları, tartışma ve boş söz olmamalıdır. Reşid Rızâ burada bazı kimselerin Hz. Peygamberin bütün ömrü boyunca kıyâmet saatini bilmez olarak kaldığını inkâr eden kimselerden bahsetmiştir. Bunlara göre

¹⁴⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/390.

¹⁴⁸ el-A’raf, 7/187.

¹⁴⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/390.

¹⁵⁰ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, “Rikâk”, 40 (No. 6506).

güya Allah, ilim namına ne varsa Hz. Peygambere bildirmiştir. Dolayısıyla Allah'ın bilgisi ile Hz. Peygamberin bilgisi eşitlenmiştir. Halbûki tevhidin ana ilkelerinden biri Allah'ın zat ve sıfatlarında tek olmasıdır. Hz. Peygamber, en nihayetinde bir beşerdir ve gaybî bilgisi, ancak Allah'ın ona bildirdiği kadarıyla sınırlıdır. Ancak bazı kimseler, Hz. Peygamberin övülmesi ve tazim edilmesi hususunda aşırı giderek Allah'ın sahip olduğu birtakım sıfatlardan mahrum oluşunu onun için bir kusur ve eksiklik olarak addetmişlerdir. Oysaki böylesi bir aşırılık ne selef ne de halef bilginlerinden sadır olmuştur. Şayet Allah, kıyametin ne zaman kopacağıyla ilgili peygamberini bilgilendirmek isteseydi birçok ayette onun saatini gizli tuttuğunu pekiştirerek söylemezdi. İşte bu ifadenin bir örneği Yüce Allah'ın “...Sanki sen, onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar...”¹⁵¹ ifadesinde yer almıştır. Abduh bu ifadeyi, “Sanki sen, Rabbine kıyametin saatini sorma konusunda çok ileri gidiyormuşsun gibi onu, sana soruyorlar” şeklinde açıklamıştır.¹⁵²

Söz konusu ayetin yorumuyla ilgili Zemahşerî'nin tefsirine bakıldığında onun şunları söylediği görülmüştür: kıyâmetin zamanı sır olarak kalacaktır. İnsanlar onun vaktini öğrenme hususunda çok isteklidirler. Bu sebeple onun zamanını sürekli gözetir dururlar. Oysa onun bilgisi yer ve gök ehline çok ağır gelir. Ağır gelmesinden maksat hiçbir şeyin ona güç yetiremeyecek olması ve onun karşısında mukavemet edemeyecek olmasıdır. Kıyamet insanlar ondan gafil bir haldeyken ansızın kopacaktır.¹⁵³ Zemahşerî “sanki sen onu biliyormuşsun gibi senden soruyorlar” ifadesiyle kastedilen şeyin sanki sen onun zamanı hakkında sürekli soru soruyorsun anlamının kastedilmiş olmasıdır. Çünkü bir konu hakkında sürekli soru soran kişi yeterli bir bilgiye sahip olur ve bir daha o konu hakkında soru sorma ihtiyacı duymaz. Yine müfessir bu ifade ile ilgili şöyle bir aktarımda bulunur: bir grup kureyşli Hz. Peygambere gelir ve ona aralarındaki akrabalık bağına hatırlatarak bunun hürmetine kıyametin saatini kendilerine söylemesi için istekte bulunurlar. Bunun üzerine sanki sen onlara iyilik yapma konusunda çok istekliymişsin, onlarla aranda akrabalık ilişkisi var diye onlara kıyametin saatini haber vermek zorundaymışsın gibi sana onun vaktini soruyorlar, oysa Allah bu vaktin bilinmesini isteseydi tıpkı diğer konularda olduğu gibi bunu da sana vahyeder ve sende onlara bunu haber verip onların merakını giderirdin demiştir.¹⁵⁴

Bu âyetin yorumuyla alakalı olarak Râzî şunları söyler; O, “hafiyy” lafzının iki anlama gelebileceğini, birinci anlamının itaatkâr, latif, hoş ikinci anlamının ise kendisi hakkında ısrarla soru sorulan ve bilinmesi hususunda çaba gösterilen şey anlamına geldiğini belirtmiştir. Bu bakımdan Allah'ın “sen sanki onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar”

¹⁵¹ el-A'raf, 7/187.

¹⁵² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/ 391-392.

¹⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhî't-te'vîl*, 1/1052-1053.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *El-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhî't-te'vîl*, 1/1052-1053.

ifadesinden maksat, “sen sanki o kıyameti çok sormuşsun ve zamanını bilme hususunda çok ileri gitmişsin” gibi anlamlara gelebileceği söylemiştir.¹⁵⁵

Reşid Rızâ, burada İbn Kesîr’in tefsirine atıfta bulunmuş ve bu âyet hakkındaki yorumunu nakletmiştir; İbn Kesîr müfessirlerin bu âyetin manası hakkında ihtilafa düştüklerini belirtmiştir. İbn Abbas’ın bu ayetle ilgili olarak, bu soruyu sana soranlarla senin aranda sıkı bir dostluk varmış gibi sana kıyametin saatini soruyorlar dediğini tefsirinde zikreder. Yine müfessir, İbn Abbas’ın bu konuda şöyle dediğini de nakletmiştir: Bu soruyu Hz. Peygambere sorarken insanlar tıpkı bir topluluğun sorması gibi sorduklarını, sanki Hz. Peygamberin kendilerine bu sorunun cevabını vereceğini düşündükleri dile getirilmiştir. Bunun üzerine Allah, bu bilgiyi kendisine sakladığını, bunu ne mukarreb bir meleğe ne de herhangi bir elçiye bildirmediğini Hz. Nebîye vahyetmiştir.¹⁵⁶

Kıyâmetin bilgisinin sadece Allah’a ait olduğu hususunda Maturîdî şunları söylemektedir: onun vaktini bilen yalnızca Allah’tır. Bu ne insanların ne de meleklerin bilgisinde ve yetkisinde olan bir şey değildir. Bazı tabiat olaylarının gerçekleşmesinde Allah’ın yetkili kıldığı melekler vardır. Onlar yağmurun yağması ve bitkilerin ürün vermesi gibi hususlarda Allah’ın kendilerine yetki verdiği oranda müdahildirler. Ancak kıyametin bilgisi herkese gizli tutulmuştur.¹⁵⁷

Yüce Allah, ayetin devamında “...Onun bilgisi ancak Allah’ın katındadır...” cümlesine yer vermiştir. Burada sorulan sorunun tekrarının ardından, cevabın tekrarı gerekmiştir. Bunda manayı pekiştirmek için mübalağa yapmak, kıyametin kopuş saatinin bilgisi hakkında soru soranların ümitlerini kesmek ve bu soruyu soranların hata ettiğini vurgulamak gibi hedefler güdülmüştür. Burada “Allah” lafzının zikredilmesinin, kıyametin kopuş bilgisini kendi zatına ayırdığı şeylerden olduğunu bildirmek gibi bir sebebe ta’lik edilmiştir. Nitekim Allah, daha önce bunun kendi rubûbiyetine ait olduğunu bildirmiştir. Ancak insanların çoğunluğu, kıyametin bilgisinin sadece Allah’a ait olduğunu, bu konu hakkında soru sormanın hiçbir hikmetinin olmadığını ve bunun edebe de mugayir olduğunu bilememişlerdir. Bu gerçeğin farkında olanların ise sadece müminler olduğunu hatırlatmıştır. Çünkü onlar, Allah’ın kitabında geçen kıyamet haberlerine ve Hz. Peygamberden bu konuyla ilgili duydukları malumata gönülden inanmışlardır. Zira Cibril hadisine göre Cebrail, insan kılığında Hz. Peygambere gelmiş; ona iman, İslam, ihsan ve kıyametin vakti hakkında sorular sormuştur. Hz. Nebî kıyametle ilgili sorusuna “...Kıyametin vakti sorulan kimse, bu soruyu

¹⁵⁵ Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, 15/ 424.

¹⁵⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/392.

¹⁵⁷ el-Maturîdî, *Te'vilatu'l-Kur'ân*, 5/107.

sorandan daha bilgili değildir... ”¹⁵⁸ cevabını vermiştir. Dolayısıyla hepimiz, bu konuda eşit durumdayız ve hiç kimse, onun vakti hakkında bir bilgiye sahip değildir.¹⁵⁹

2.1.2. Kıyâmet Alâmetlerinin Değerlendirilmesi

Sözlükte “alâmet” anlamındaki “şeratin” çoğulu olan “eşrât” ile “zaman dilimi, belirlenmiş vakit” manasına gelen sâat kelimelerinden oluşan eşrâtü’s-sâat “kıyamet alametleri demektir.”¹⁶⁰

Kur’ân’da kıyâmet alametleriyle ilgili pek bilgi verilmemiştir. Ancak kıyâmetle ilgili çok bilgi verilmiştir. Ye’cûc ve Me’cûc’ün gelişinden¹⁶¹, dâbbetü’l-arzın çıkışından¹⁶², semâ’nın insanları bürüyecek bir duman yayacağından¹⁶³, ve ayın ikiye yarılacağından¹⁶⁴ bahsetmiştir.¹⁶⁵ Ancak bu sayılanların kıyâmet alâmeti olup olmadığı konusunda yorum farklılıkları ve tartışmalar bulunmaktadır.

Tezin ana konusu olan Tefsîru’l-Menâr tamamlanmadığı için müelliflerin mezkûr ayetleri tefsir etmeleri mümkün olmamıştır. Ancak Reşid Rızâ’nın bu konuyu özel bir başlık altında incelediği görülmüştür.

Reşid Rızâ öncelikle müslümanları, kıyametin alametleri konusunda basiretli olmaya davet etmiştir. Çünkü bu meseleyle ilgili pek çok müşkilin olduğunu ve çelişkili ifadelerin bulunduğunu beyan etmiştir. Bu sebeple icmâlen de olsa her müslümanın bu problemlerle ilgilenmesi gerektiğini söylemiştir. Bunlar bilinmediği takdirde Müslümanların, nakilcilerin ve aklî nazariyecilerin sözlerine aldanmalarının ve mukallit olma ihtimallerinin çok yüksek olduğunu vurgulamıştır. Reşid Rızâ, bu açıklamalarını: “Tâğût’a kulluk etmekten kaçınıp, Allah’a yönelenlere müjde vardır. (Ey Muhammed!) Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah’ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.”¹⁶⁶ ve “ onlara: (Resûlum!) De ki: ‘İşte bu, benim yolumdur. Ben, Allah’a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindemiz. Allah’ı (ortaklardan) tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim.’ ”¹⁶⁷ şeklindeki ayetleriyle pekiştirmiştir.

Reşid Rızâ, kıyamet alametleriyle alakalı olarak değişik tasniflerin yapıldığını belirtmiştir. Bu tasnif araştırıldığında bir şafii mezhebi mensubu olan Berzencî (ö. 1103/1691)

¹⁵⁸ el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-şahîh.*, “Îmân”, 36 (No. 50).

¹⁵⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/392-393.

¹⁶⁰ ibn-i Manzûr, *Lisânü’l Arab*, 8/169.

¹⁶¹ el-Enbiya, 21/96.

¹⁶² en- Neml, 27/82.

¹⁶³ el-Duhan 44/11-12.

¹⁶⁴ el-Kamer, 54/1.

¹⁶⁵ Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, 25/522-525.

¹⁶⁶ ez-Zümer, 39/17-18.

¹⁶⁷ el-Yusuf, 12/108.

tarafından yapıldığı görülmüştür. Berzencî, kıyamet alametlerini uzak, orta ve yakın alametler olmak üzere üç grupta mütalaa etmiştir. Alametlerin arasında Hz. Peygamberin vefatı, Kudüs'ün fethedilmesi, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin olayları, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve bazı zelzelelerin yer aldığını söylemiştir.¹⁶⁸

Orta alametler arasında sefil ve akli ermez kimselerin hayat standartlarının oldukça yüksek oluşu, fuhuş ve zinanın yaygınlaşması, anne ve babaya saygının ortadan kalkması, çalgı aletlerinin iyice yaygınlaşması, hırsızlık ve gasp hadiselerinin çoğalması, akraba ziyaretlerinin terk edilmesi ve toplumların dejenarasyona uğraması gibi olayların yer aldığını söylemiştir.¹⁶⁹

Yakın alametler arasında ise deccalin zuhuru, Mesih'in gelişi, Hz. İsâ'nın nüzulü, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkışı, dâbbetü'l-arzın çıkışı, güneşin batıdan doğuşu ve insanları bulundukları yerden kaçırarak bir ateşin çıkışı gibi olağanüstü hadiselerin bulunduğunu beyan etmiştir.¹⁷⁰

Reşid Rızâ, bu tasniften bahsettikten sonra kıyametin alâmetleri olgusunun nasıl değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili şu hususları öne sürmüştür: Burada asıl problemin, bu alâmetlerin zuhur etmesi olmadığını söylemiştir. Zira kıyametin küçük alâmetleri olarak sayılıp dökülen şeylerin zaten insanların gündelik hayatlarında tedricî olarak karşılaştıkları olağan durumlar olduğuna temas etmiştir. Bu tür hadiselerin insanlara kıyameti hatırlattığını ve Allah'ın kıyametin yaklaştığını haber veren alametlerle elde etmek istediği faydayı husule getirmediğini beyan etmiştir.¹⁷¹

Harikulâde nitelikte olan ve kıyametin büyük alametleri olarak adlandırılan hadiselerin, aslında inananlara bir nevi, onun kopmayacağına dair bir garanti teşkil ettiğini belirtmiştir.¹⁷² yani onları rehâvete sürüklemiştir. Çünkü bu büyük alametlerden birisi gerçekleşmediğinde kıyametin kopmayacağı düşünülecektir. Bu durum, amaçlanan gayeye ters bir durum olmuştur. Kıyametin kopmasını bekleyen müslümanlar, onun birtakım alâmetlerinin olduğunun her zaman farkında olmuşlardır. Dolayısıyla onlar, Deccal, Mesih, Mehdi, Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkmasını hep beklemişlerdir. Bu inanç, onları tembelliğe sevk etmiş ve ahiret için hazırlık yapmalarını engellemiştir. O hâlde Reşid Rızâ, bu alâmetleri bilmenin insanlara ne gibi bir faydası olabileceğini tartışmıştır. Öyleyse bu alâmetlerin gerçekleşeceği kabul edildiğinde kıyamete yakın yaşayanların bütün bu alametleri gördükten

¹⁶⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 9/407; Muhammed b. Abdîrresûl b. Abdîseyyid el-Hasenî el-Berzencî eş-Şehrezûrî el-Berzencî, *el-İşâ'a Li-Eşrâti's-Sâ'a*, 3. bs (Suudî Arabistan: Daru'l Minhâc, 2005), 156-283.

¹⁶⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 9/407; el-Berzencî, *el-İşâ'a Li-Eşrâti's-Sâ'a*, 156-283.

¹⁷⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 9/407; el-Berzencî, *el-İşâ'a Li-Eşrâti's-Sâ'a*, 156-283.

¹⁷¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/ 407-408.

¹⁷² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 9/408.

sonra kalplerinin korkuyla dolmasının hikmetinin olup olmadığını düşünmüştür. Ya da böyle bir yaklaşım, her peygamberin kendi kavmini kıyametle korkutması ve hemen öncesinde Deccal'in çıkacağı uyarısında bulunmasıyla nasıl telif edilebileceğini sorgulamıştır.¹⁷³

2.1.3. Kıyâmet Sahneleri

“*Gökyüzü açılır ve orada pek çok kapılar oluşur.*”¹⁷⁴ ayetini yorumlarken kıyâmet günü evrenin düzeninin tamamen değişeceğini, yeryüzü ve gökyüzünün farklı bir surete bürüneceğini söyler. O gün alt ve üst gibi terimlerin olmayacağını ruhların istedikleri yöne gitmekte hiçbir engelle karşılaşmayacaklarını belirtir. O, ahiret âlemini hâli hazırda tasavvur etmenin mümkün olmadığını, bunu yapmanın imkânsızın peşine düşmekle eşdeğer olduğunu vurgular.¹⁷⁵

“*Dağlar yürütülür, serap haline gelir...*”¹⁷⁶ Abduh bu ayetin tefsirinde ise şunları söyler; Bu ayet o gün yeryüzünün bir o tarafa bir bu tarafa savrulacağını temsîlî bir tarzda anlatmaktadır. Bilindiği gibi dağlar yere kök salmış sağlam yapılardır. Kıyâmet günü ise bu sağlamlıkları ortadan kalkacak tıpkı uzaktan görülen bir serap gibi olacaklardır.¹⁷⁷

“*Kulakları sağır eden o ses geldiğinde*”¹⁷⁸ Abduh ayette geçen sâhha kelimesinin demire demir ile vurmak, sert bir sopayı içi dolu olan bir şeye vurmak şeklinde tefsir etmektedir. Müellif buradaki sesi kıyâmetin habercisi olan şiddetli gürültü olarak anlamıştır. Bu ses kâinatın tahrip oluşu ve gök cisimlerinin birbirine çarpması neticesi duyulacaktır. O gün nefisler kendilerini dirilişe çağıran bu ses dışında hiçbir şey duymazlar. Kişi o gün kendisi dışında hiçbir şeyi düşünmez hatta en yakınlarından bile kaçır. Abduh bu ayetin cevabının hazfedildiğini bunun nedeninin ise kişiyi etkilemeye ve düşündürmeye yönelik olduğunu belirtir.¹⁷⁹

“*Güneş katlanıp dürüldüğünde*”¹⁸⁰ buyrulmaktadır. Abduh Allah'ın daha ilk ayetlerde kıyâmetten bahsetmesinin nedeni olarak o günün şanını yüceltme olduğunu söyler. Ona göre kıyâmetin başlangıcı ile hesap günü arasında meydana gelecek olayların başında güneşin ortadan kaldırılması gelmektedir. Güneşin dürülmesi olayı evrenin alt üst olması esnasında gerçekleşecektir. Güneş düşecek ve insanlara hayat kaynağı olan ışığı sönecektir. Bir sonraki ayette ise yıldızların parlaklıklarını yitireceğinden bahsedilir.¹⁸¹ Bundan maksat

¹⁷³ Reşid Rızâ, *Tefsîru 'l-Menâr*, 9/ 408.

¹⁷⁴ el-Nebe, 78/19.

¹⁷⁵ Muhammed Abduh, *Tefsîru cuz'i Âmme*, 3. bs (Mısır, 1341), 5.

¹⁷⁶ el-Nebe, 78/20.

¹⁷⁷ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âmme* 5.

¹⁷⁸ el-Abese, 80/33.

¹⁷⁹ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âmme* 22-23.

¹⁸⁰ el-Tekvîr, 81/1.

¹⁸¹ el-Tekvîr, 81/2.

yıldızların ışığının sönmesi ve yok olmasıdır. Abduh dağların yürütülmesi¹⁸² ile şiddetli bir zelzelenin olacağına işaret etmiştir. Bu olaylar vakti geldiği zaman yüce Allah tarafından gerçekleştirilecektir. Güneşin dürülmesi, yıldızların ışıklarını kaybedip dökülmesi ve dağların şiddetli bir zelzeleyle yerlerinden oynatılması insanları büyük bir korkuya düşürecektir. Bu esnada insanlar şuurlarını kaybedecekler, en kıymetli varlıklarını bile unutacaklardır.¹⁸³

“*Gebe develer salıverildiğinde*”¹⁸⁴ Abduh ayette geçen “el-işâr” ile doğurmak üzere olan on aylık devenin kastedildiğini belirtir. Bu, arapların nezdinde çok kıymetli bir hayvandır. Kıyâmet günü o kadar dehşetli olacaktır ki insanlar en değer verdiği şeyleri bile unutacaklar akıllarına bile gelmeyecektir. Abduh âyette geçen develerin salıverilmesi ifadesinin mecâzî değil gerçek anlamda anlaşılabilirliğini de söyler. Çünkü mezkûr sûre yok oluşun başlangıcında meydana gelecek olaylara temas etmektedir. Müellif bu yıkıma şahitlik edecekler arasında hayvanlar da bulunduğu için develer zikredilmiş olabilir diye düşünmektedir.¹⁸⁵

“*Vahşi hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde*”¹⁸⁶ ayeti de bu gerçeğe işaret etmektedir. Bu ayetle kastedilen şeyi Abduh şöyle ifade etmektedir; o korkunç günde vahşi hayvanlar yuvalarından çıkar ve hiç kimse onları zaptedemez yaşadıkları dehşetin şiddetinden ötürü insanlardan da korkmazlar. Bununla kastedilen şey onların ölmeleri de olabilir. Çünkü Arapçada kıtlığın hâkim sürdüğü ve insanları telef ettiği günler için “haşerathüm es-senetu” ifadesi kullanılır.¹⁸⁷

Abduh “*Denizler kaynatıldığında*”¹⁸⁸ ayetini ise sarsıntının denizleri birleştirmesi şeklinde yorumlamıştır. Bu şekilde yeryüzünde bulunan bütün denizler birbirine karışır ve tek bir deniz halini alırlar. Abduh’a göre Denizlerin kaynatılması ifadesiyle sularının ateşle tutuşması da anlaşılabilir. Çünkü yer altında bulunan ateş üst tabaka paramparça olduğu zaman ortaya çıkar, ateşle karşılaşan su buharlaşır ve denizlerde ateşten başka bir şey kalmaz. Abduh burada ilginç bir bilgi daha verir; her ne kadar doğruluğu ispatlanmamış olsa da bilimsel bir araştırmanın ortaya koyduğu verilere göre denizler cehennemin örtüsüdür. Volkanların kaynamasını da buna delil olarak göstermektedir.¹⁸⁹

¹⁸² el-Tekvîr, 81/3

¹⁸³ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âme* 25.

¹⁸⁴ el-Tekvîr, 81/4.

¹⁸⁵ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âme* 25-26.

¹⁸⁶ el-Tekvîr, 81/5.

¹⁸⁷ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âme* 26-27.

¹⁸⁸ el-Tekvîr, 81/6.

¹⁸⁹ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âme* 26-27.

“Gökyüzü sıyrılıp alındığında”¹⁹⁰ Abduh gökyüzünün soyulmasını tıpkı kurbanlık bir hayvanın derisinin soyulmasına benzettir. Yani bu ayetle ifade edilmek istenen şey gökyüzünün perdesinin açılıp gökyüzü olgusunun ortadan kalkmasıdır. Zira yeni âlemde yıldızlar gibi gök cisimleri olmayacaktır.¹⁹¹

“yıldızlar dökülüp saçıldığı zaman”¹⁹² Abduh bu ayeti hemen kendisinden sonra gelen “denizler birbirine katıldığı zaman”¹⁹³, “Kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman,”¹⁹⁴ ayetleriyle birlikte ele almaktadır. Abduh’a göre yıldızlar dökülüp saçıldığı zaman yeryüzünde şiddetli sarsıntılar ve depremler meydana gelir. Dünya ölçeğinde dengesizlikler oluşur. Denizlerin hepsi birbirleriyle karışarak aralarındaki engeller kalkar öyle ki tatlı su ve tuzlu su diye bir şey kalmaz. Karalarla denizler âdeta bir bütün olur. Bütün bunlar olduktan sonra sıra kabirdekilere gelir ve kabirlerde bulunan bütün ölümler dışarı çıkarılır bunun ardından diriliş safhasına geçilir. Ahiretin başlangıcı ise ölümlerin diriltilmesiyle olacaktır.¹⁹⁵

Abduh, “...Gök yarıldığı, Rabbine kulak verip boyun eğecek hale getirildiği zaman...”¹⁹⁶, “Yer dümdüz edildiği zaman...”¹⁹⁷ “İçinde bulunanları atıp boşaldığı zaman...”¹⁹⁸ ayetlerini birlikte değerlendirmektedir. Abduh, öncelikle gökyüzünün Allah’ın emri altında olduğunu ve onun da Allah’ın emrini yerine getirmek zorunda olduğunu vurgular. Gök sisteminin bozulacağı kıyâmet günü yeryüzünde de şiddetli olaylar cereyan edecektir. Bir önceki ayetlerde geçtiği gibi dağlar dümdüz olacak, aralarında hiçbir bağ kalmayacak ve birliktelikleri son bulacaktır. Abduh’a göre yerin dümdüz edilmesi, yerin derinliklerini etkilemesi ve içinde bulunanları dışa atması şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁹⁹

“(Resûlum!) Dehşeti her şeyi kaplayan kıyametin haberi sana geldi mi?”²⁰⁰ Abduh burada ğâşiye kelimesinden kastedilen şeyin kıyâmet günü olduğunu söyler. O bu ayeti kendisinden sonra gelenlerle ilişkilendirmekte ve şöyle yorumlamaktadır: kıyâmet gününde birtakım yüzler zillet içerisinde. Yani kıyâmet günü tüm şiddetiyle insanları sarıp sarmaladığında yüzler amellere göre şekil alırlar.²⁰¹

¹⁹⁰ el-Tekvîr, 81/11

¹⁹¹ Abduh, *Tefsîru cuz’i Âme* 28-29.

¹⁹² el-İnfîtâr, 82/2.

¹⁹³ el-İnfîtâr, 82/3.

¹⁹⁴ el-İnfîtâr, 82/4.

¹⁹⁵ Abduh, *Tefsîru cuz’i Âme* 33-34.

¹⁹⁶ el-İnşikâk, 84/2.

¹⁹⁷ el-İnşikâk, 84/3.

¹⁹⁸ el-İnşikâk, 84/4.

¹⁹⁹ Abduh, *Tefsîru cuz’i Âme* 49-50.

²⁰⁰ el-Ğâşiye, 88/1.

²⁰¹ Abduh, *Tefsîru cuz’i Âme* 71-72.

“Yerküre kendine has sarsıntıyla sallandığı zaman”²⁰² Kıyâmetin kopuşu sırasında yeryüzü son derece korkutucu, insanları hayret içerisinde bırakacak bir şekilde sallanacaktır. “Toprak ağırlıklarını dışarı çıkardığı zaman...”²⁰³ Yani şiddetli sarsıntı sebebiyle toprağın altında bulunan her ne varsa dışarı çıkacaktır. Bunun örneği volkanik patlamalardır. Nasıl ki bir yanardağ patladığı zaman içerisinde bulunan çeşitli maddeler dışarı çıkıyorsa aynen kıyâmet esnasındaki sarsıntı anında da bu şekilde olacaktır. “ve insan ‘ne oluyor buna’ dediği vakit...”²⁰⁴ Yeryüzünde pek çok deprem meydana gelmiştir. Ancak kıyâmet sarsıntısı bunlardan çok farklı olacak ve insan bunun sebebini açıklama noktasında çaresiz kalacaktır. Bu sebeple Allah insanın o andaki psikolojisini tahlil edercesine bu ayetle insanın ruh halini ortaya koymuştur. “işte o gün(yer) Rabbinin ona bildirmesiyle bütün haberlerini anlatır.”²⁰⁵ Birtakım müfessirler burada yerin konuşmasını mecâzî anlamda yorumlamıştır. Burada yeryüzü bilindik anlamda dile gelmeyecek hal diliyle konuşacaktır. Dolayısıyla insan yeryüzündeki bu değişimi kendisi okuyacak ve olup biteni anlayacaktır.²⁰⁶

“Kapı çalan!...”²⁰⁷ Abduh bu kelimenin tıpkı hâkka, sâhha, tâmmе, ğâşiye gibi kıyâmetin isimlerinden olduğunu belirtir. Kalplere müthiş bir korku vermesi sebebiyle sûre bu isimle adlandırılmıştır. “Nedir o kapı çalan?”²⁰⁸ Abduh bu ayeti korkunun şiddetli oluşu şeklinde tefsir etmektedir. “O kapı çalanın ne olduğunu bilir misin?”²⁰⁹ Yani hangi şey sana kâria’nın ne demek olduğunu öğretebilir ki denilerek hiçbir şeyin bu bilgiyi kuşatamayacağı vurgulanmıştır. Allah bir sonraki ayette bu hadisenin vaktini ve bu esnada insanların vaziyetinden söz ederek mealen der ki; “İnsanların, ateşin etrafını sarmış pervaneler gibi olduğu gün...”²¹⁰ Abduh burada firaş kelimesinin tahlilini yapmaktadır. Bunun anlamı zifirî karanlıkta yanan lambanın etrafında uçuşan pervanelerdir. İnsanlar da tıpkı bu pervaneler gibi o gün şaşkın bir vaziyette ne yapacaklarını bilemez bir vaziyette etrafa dağılırlar şeklinde yorumlar. “Dağların da atılmış renkli yüne dönüştüğü gündür (o Kâria!).”²¹¹ Ayette geçen menfûş, elle veya bir alet yardımıyla birbirinden ayrılan yün demektir. Nasıl ki hafif bir rüzgâr estiği zaman bu yünler uçursa aynı şekilde dağlarda o gün paramparça olacakları için didilmiş yün gibi uçuşacaklardır.²¹²

²⁰² el-Zilzal, 99/1.

²⁰³ el-Zilzal, 99/2.

²⁰⁴ el-Zilzal, 99/3.

²⁰⁵ el-Zilzal, 99/4.

²⁰⁶ Abduh, *Tefsîru cuz'i Âmmе* 139-140.

²⁰⁷ el-Kâria, 101/1.

²⁰⁸ el-Kâria, 101/2.

²⁰⁹ el-Kâria, 101/3.

²¹⁰ el-Kâria, 101/4.

²¹¹ el-Kâria, 101/4-5.

²¹² Abduh, *Tefsîru cuz'i Âmmе* 145.

2.2. Âhiret Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Âhiret kelimesi âhirin müennes formu olup sözlükte “ilk, önce” anlamına gelen evvel kelimesinin mukabilidir.²¹³ Terim olarak ise dünya hayatının sona ermesiyle başlayıp sonsuza kadar devam edecek olan âlemin adıdır.²¹⁴ Bu kelime Kur’an’da bütün formlarıyla birlikte yüz yirmi dört defa geçmektedir.²¹⁵ Ancak şunu belirtmek gerekir ki Menâr tefsirinde âhiret kelimesinin geçtiği pek çok ayete kısaca değinildiği ya da yorum yapılmadığı için tezde yer verilmemiştir.

2.2.1. Âhirete İman

Kur’an incelendiğinde âhiret hayatına yönelik ilk vurgunun bakara sûresinde yer aldığı görülür. Bu ayette mealen; “*Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler; ahirete gününe de kesinkes inanırlar.*”²¹⁶ buyrulur. Abduh bu ayet hakkında şunları söyler; ayette geçen “ahiret” kelimesi Kur’an’ın ana kavramlarından birisidir. Burada ahiret terimiyle kastedilen şey kişinin amellerinin karşılığını göreceği mekândır.²¹⁷ Abduh’a göre ahiret kelimesi ölümden sonraki evreyi ifade etmekle birlikte bu kavram bir bütün olarak düşünülmelidir. Yani ahiret, mücerret manada anlaşılmamalı aynı zamanda naslarda kat’î surette yer alan cennet, cehennem hesap ve ceza kavramlarıyla birlikte değerlendirilmelidir.²¹⁸

Müellif, ayette geçen “yakîn” terimine de açıklık getirmektedir. Ona göre “kesinkes inanmaktan” maksat içinde şüphenin en ufak kırıntısının dahi olmadığı inançtır. Bu bakımdan Abduh, inanç terimini ikili bir taksime tâbî tutmaktadır. İlk yaklaşımına göre kişinin inanılması gereken herhangi bir şeye “şu şey şöyledir” şeklindeki inancıdır. İkinci yaklaşımına göre ise “sadece ve sadece şöyle olması mümkün ve başka bir şekilde olması asla düşünülemeyen ve mümkün olmayan inançtır” şeklinde değerlendirir. Burada Reşid Rızâ’da hocasının görüşlerine katkıda bulunma sadedinde şunları söyler; o “yakîn” terimini önceki bilginlerin görüşlerini de dikkate alarak duyuların tekzîb etmediği, sadık haberle desteklenen, delillere dayalı bilgi olarak tanımlar. Reşid Rızâya göre de şariat terminolojisinde îman kavramı içinde şüphe ve tereddüt barındırmayan inançtır.²¹⁹

²¹³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu’l Ayn*, thk. Abdu’l-Humeyd Hindavî (Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmîyye, 2003), 1/60; Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfû İstılâhâtî’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, ed. Ali Dahruc (Beyrut: Mektebet-i Lübnan, 1996), 1/71; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm terimleri sözlüğü*, 4. bs (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 19.

²¹⁴ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî ibn-i Manzur, *Lisânü’l Arab* (Beyrut: Dar-u Sadır, 1993), 4/14.

²¹⁵ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih Abdilbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes* (Daru’l Kütübi’l-Mısıriyye, 1943), 21-22.

²¹⁶ el-Bakara, 2/4.

²¹⁷ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr* (Kahire: Hey’etü’l Mısıriyye, 1990), 1/112.

²¹⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 1/112.

²¹⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 1/113.

Abduh, Allah'ın ilgili ayette mü'minlerin kesin olarak âhirete inandıklarını söylemesini onların Kur'an'a olan inançlarıyla irtibatlandırmaktadır. Yani mü'minlerin ahirete olan kesin inançlarının kaynağı Kur'andır. Abduh'a göre bir kimsenin imanının sağlıklı olabilmesinin şartı imanını yakîn derecesine ulaştırmasıdır. Şayet böyle değilse bunun Allah katında hiçbir değeri yoktur. Bu görüşünü de Kur'an'da yer alan bir ayetle²²⁰ temellendirmektedir. Abduh, imanın ancak salih amellerle bir değer kazanacağını vurgular. Bu durum bir nevi kişinin imanlı oluşunun bir ispatı mesabesindedir.²²¹

*“İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler.”*²²² Bu ayet münafıklardan bahsetmektedir. Abduh, ayetin ifadesinin genel olduğunu bu tür kimselerin her çağda, her dönemde bulunabileceğini ifade eder. Yani ayet sadece Kur'an'ın indiği dönemdeki münafıklara hitap etmemektedir. Her kim bu vasfı taşıyorsa hangi dönemde yaşarsa yaşasın aynı zamanda onu da kapsamaktadır.²²³

Abduh, ayetin Yahudileri de kapsadığını, onların kitap ehli olduğunu dolayısıyla ahirete iman ettikleri bilindiği halde neden Allah'ın onları da münafıklarla aynı kategoride değerlendirdiğini izah etmektedir. Şöyle ki; onlar iman etmiş olmalarına rağmen bu imanlarında samimi ve dürüst değillerdi. Dahası onların imanı tahkik derecesine ulaşmamış taklit aşamasında kalmış, taklide dayalı imanları da amellerine yansımamıştı. Zahirde onların namaz kılmaları, sadaka vermeleri imanlı olduklarına bir delil olabilir fakat onlar bunu Allah'a olan kesin inançlarından dolayı değil de bir övünme vesilesi olsun diye yerine getiriyorlardı. Bunlara ilaveten onlar, yeryüzünde fitne ve fesat çıkarıyorlar, insanları aldatıyorlar, yalan söz konuşuyorlar ve daha nice rezil işler yapıyorlardı.²²⁴ Dolayısıyla Abduh burada sadece iman etmenin yeterli olmadığını gerçek imanın ancak ahlak ve amelle değer kazanacağını vurgulamıştır.

*“Onlar, kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir.”*²²⁵ Bu ayet hakkında Abduh der ki; bu kimseler öldükten sonra dirileceklerine, Allah'a kavuşacaklarına, hesap ve ceza gününe kesin olarak inananlardır. Abduh burada yine “yakînî iman” ve taklîdî iman” hususu üzerinde durmakta bir önceki ayette yaptığı yorumların bir benzerini yinelemektedir.²²⁶

“Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde mallarını, insanlara gösteriş için sarfedenler de (ahirette azaba duçar olurlar) Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, ne kötü bir

²²⁰ en-Necm, 53/28.

²²¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/113.

²²² el-Bakara, 2/8.

²²³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/125.

²²⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/125.

²²⁵ el-Bakara, 2/46.

²²⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/250.

arkadaştır o!"²²⁷ Abduh burada gerçek anlamda Allah'a ve âhiret gününe inananların amellerinde ihlaslı kimseler olduğunu vurgular. Zira riyâkâr kimseler için insanların gönlünü kazanmak, Allah'ı razı etmekten daha önemlidir. Onlar Allah'ın âhiret âleminde kendileri için hazırladığı nimetleri tercih etmek yerine insanların övgüsüne mazhar olmayı seçerler. Allah'a ve âhiret gününe inanmayanların vasıflarından birisi de yaptıklarının herkes tarafından bilinmesini istemeleri ve bunu hayatlarının tek gâyesi haline getirmeleridir. Şayet bunların gerçekleşmeyeceğini sezerlerse ne mallarından harcama yaparlar ne de iyilikte bulunurlar. Abduh mü'min kimselerde bu tür hallerin nâdir bulunacağını, onların da zaten imanların da zafiyet bulunan kimseler olduğunu belirtir.²²⁸ Bir sonraki ayette yine âhiretten bahsetmektedir. Ayette mealen *"Allah'a ve ahiret gününe iman edip de Allah'ın kendilerine verdiğiinden (O'nun yolunda) harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumunu hakkıyla bilmektedir."*²²⁹ buyrulur. Abduh ayeti değerlendirirken, müşrik arapların çoğunluğunun Hz. Peygamber gönderilmeden önce Allah'a, onun herşeyin yaratıcısı olduğuna inandığını bir kısmının ise bunlarla birlikte âhirete de inandığını vurgular. Fakat onların bu îmanlarının Allah katında geçersiz olduğunu, çünkü onların imanlarına şirki bulaştırdığını belirtir. Aynı şekilde kitap ehlinin de imanlarına şirk bulaştırdığını dolayısıyla aralarında bir fark olmadığını anlatır. Çünkü Abduh'a göre imanın Allah nazarında geçerli olmasının belirtisi amele yansımadır.²³⁰ Abduh'un bu yorumundan iman ve ameli bir bütün olarak değerlendirdiği sezilmektedir. Her ne kadar bunu açıkça söylemese de bu duruma üstü kapalı bir atıfta bulunduğu söylenebilir.

*"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah ve Resûl'e götürün. (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."*²³¹ Abduh, Allah'a ve âhirete tam manasıyla inanan bir kimsenin Allah ve peygamberinin herhangi bir husustaki hüküm ve kararını kendi menfaatine uygun olmasa bile boyun eğeceğini belirtir. Çünkü ona göre âhiret gününe iman eden kimse dünya nimetlerini düşünmez, âhireti önceler. Bu ayette bilhassa kamu yararı denilen konularda Kur'an'a ve Sünnet'e uymak yerine kendi arzu ve keyfine göre hareket eden bir kimsenin Allah'a ve âhiret gününe muteber bir biçimde iman etmediğine dair kinâyeli bir anlatım olduğunu söyler.²³²

²²⁷ en-Nisâ, 4/38.

²²⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/82-83.

²²⁹ en-Nisâ, 4/39.

²³⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/83-84.

²³¹ en-Nisâ, 4/59.

²³² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/152.

“Allah'a ve âhiret gününe iman edenler, mallarıyla canlarıyla savaşmaktan (geri kalmak için) senden izin istemezler. Allah takvâ sahiplerini pek iyi bilir.”²³³ Reşid Rızâ, bu ayeti şöyle değerlendirir; âhiret hayatına îman edenlerin en belirgin özelliklerinden birisi de gerektiğinde mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda mücadele etmeleridir. Çünkü bu durum herhangi bir izne bağlı olmaksızın imanın kişiyi sevk etmesi gereken işlerdendir. Reşid Rızâ, ayetten şöyle bir mananın çıkarılabileceğini de belirtir; savaşa katılmak için senden izin isteyen kimselerin muhakkak geçerli bir mazeretleri vardır. Zaten Allah mazeret sahibi kimselerin ömrünü gerçekten bilir ve kabul eder. Yoksa onlar savaşmaktan korktukları ya da hoşlanmadıkları için geri kalmazlar. Allah'a ve âhirete olan imanları onları böyle bir davranışa sevk etmekten alıkoyar. Çünkü onlar bilirler ki bu mücadelenin sonunda ganimet, zafer, gazilik ve şehitlik gibi kazanımlar vardır.²³⁴

2.3. Yeniden Dirilişin Keyfiyeti

Haşir kelimesi Arapça “h-ş-r” kökünden türemiştir. Sözlükte, “Bir topluluğu bulunduğu yerden zorla çıkarmak ve ardında bir meydana toplamak” anlamına kullanılmıştır. Kıyâmet gününde yeniden diriltilecek sorumluluk sahibi varlıkların, hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilmesi ve toplanmasını ifade etmek üzere kullanılmıştır.²³⁵ Bu açıdan haşir, kıyamet hallerinden sonra ikinci aşama olan ba's ile başlatılmıştır. Bu durumda haşr, sorumluların “hesabı görüldükten sonra cennet veya cehenneme sevk edip dağıtmak” anlamındaki neşrin karşısına işaret etmiştir.²³⁶

Haşirle alakalı olarak İslam bilginleri tarafından farklı tarifler yapılmıştır. Örneğin Gazzâlî (ö. 505/1111) yaratmanın tekrar edilmesi olarak haşrı tanımlarken²³⁷ el-Harputî, bedeninin dağılan parçalarının bir daha yaratılması şeklinde tarif etmiştir.²³⁸ Bu durum Kur'an'da Hz. Âdem'in topraktan yaratılmasıyla açıklanmıştır.²³⁹

Kur'an-ı Kerîm'de haşir kelimesi, dünyada bir yerden sürülmek anlamında iki defa kullanılmıştır.²⁴⁰ Diğer bütün türevleriyle birlikte sözcüğe toplam kırk bir ayette yer

²³³ et-Tevbe, 9/44.

²³⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/ 404-405.

²³⁵ İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/190; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm terimleri sözlüğü*, 118.

²³⁶ Süleyman Toprak, “Haşir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 416-417.

²³⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-İktisad Fi'l-İtikâd*, 1. Bs (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2004), 116.

²³⁸ Abdullatif el-Harputî, *Tenkihu'l-Kelâm* (Dersaadet, 1909), 111.

²³⁹ Âl-i imrân, 3/59.

²⁴⁰ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısırî, *Mu'cemu'l-Müfrehes*, (Daru'l Kütübi'l-Mısriyye, 1943), 205.

verilmiştir.²⁴¹ Yine bu sözcük Kur'an'da hem toplanma²⁴² hem de sevk²⁴³ manalarında da kullanılmıştır.

Kur'an incelendiğinde konuyla ilgili ilk ayetin bakara sûresinde yer aldığı görülmüştür. Ayette mealen; *"Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz."*²⁴⁴ Abduh, bu ayeti tefsir ederken önceki ayetlerle irtibatlandırmıştır. Konumuzu ilgilendiren kısımda Abduh şunları söyler; insanoğlu yaratılmadan önce her bir parçası yeryüzüne dağıtılmış bir halde cansız varlıklardan ibaretti. Bu parçalardan kimisi katı, kimisi sıvı kimisi de gaz tabakasına dağıtılmıştı. Dolayısıyla Abduh insan parçalarıyla diğer bütün canlıların vücut parçaları arasında bir farkın olmadığını vurgular. Allah'ın insanı tam bu evredeyken tek bir özden aşama aşama yarattığını sonra da ona en güzel biçimi verdiğini belirtir. Abduh Allah'ın insanı sadece yaratmakla kalmayıp ona akıl ve kavrama gücü verdiğini böylece insan denen varlığı diğer bütün varlıklara üstün kılıp onları insanın emrine verdiğini söyler.²⁴⁵

Abduh, bu açıklamasını yaptıktan sonra yeniden dirilişle ilgili şu değerlendirmelerde bulunuyor; insan kendisine biçilen ömür süresinin sonuna geldiğinde canlılığını yitirecek ve bedeninin parçaları yeryüzünün tabakaları arasında dağılacak, yaratılışının mayası olan toprakla tekrar birleşerek yok olup gidecektir. Abduh bu yok oluşun ardından Allah'ın insanı tekrar yaratacağını ilk yaratma ile ikinci yaratma arasında hiçbir fark olmadığını ancak ikinci yaratmanın ilk yaratmadan her bakımdan daha üstün olduğunu vurgular. Ancak Abduh burada temiz ruhlar ile kirli ruhlar arasında bir ayrıma gitmektedir. Ona göre sanki kötü ve habis ruhların yaratılışı temiz ruhların yaratılışından farklı olacaktır.²⁴⁶ Abduh bu yorumunu ise şu ayete dayandırmaktadır; *"Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir."*²⁴⁷

"İbrahim Rabbine: Ey Rabbim Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, Onları yanına al, sonra (kesip parçala), her bir dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azizdir, hakîmdir." bu ayeti yeniden dirilişle ilişkilendiren müfessirlerin başında Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/934)'

²⁴¹ Abdilbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfêhres*, 205.

²⁴² Ayetler için bkz.; el-Yunus, 10/28; Furkan, 25/17; Neml 27/17.

²⁴³ Ayetler için bkz.; el-Taha, 20/102.

²⁴⁴ el-Bakara, 2/28.

²⁴⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/205.

²⁴⁶ el-Bakara, 2/28.

²⁴⁷ eş-Şems, 91/9-10.

gelmektedir. Abduh ayeti tefsir ederken öncelikle mezkûr müfessirin ayetle ilgili yorumunu aktarmakta ve onu destekleyen sözler sarfetmektedir.²⁴⁸ Ayetin yorumuna geçmeden önce hakkında kısaca bilgi verilecek olursa Hz. İbrahim, hayatı sona eren bir varlığın yeniden nasıl diriltileceğini merak etmiş ve bunun nasıl gerçekleştirileceğini kendisine göstermesi için Allah'tan talepte bulunmuştur. Allah'da ondan dört tane kuşu tutmasını onlardan her birinin parçalarını bazı dağların üzerine bırakmasını istemiştir. Hz. İbrahim'de kendisine denileni yapmış ve onların Allah tarafından nasıl diriltildiğini gözleriyle görmüştür.²⁴⁹

Abduh, Ebû Müslim'in ayetle ilgili klasik tefsirlerdeki yorumları benimsemediğini onun ayeti şöyle yorumladığını belirtir; Ebû Müslime göre, Kur'an'da anlatılan bu hâdisenin gerçekleştiğine dair bir delil yoktur. Zira ona göre emredilen birşeyin gerçekleşmesi mümkün olabileceği gibi gerçekleşmemesi de aynı oranda mümkündür. Dolayısıyla ayette anlatılmak istenen şey, öldükten sonra yeniden dirilişin nasıl gerçekleşeceğini insanların zihinlerine yaklaştırmaktan ibarettir. Ebu müslime göre ayetin doğru meali şöyledir; “Ey İbrahim! Dört adet kuş yakala ve yanına al, onları kendine alıştır ki, tekrar çağırdığın zaman yeniden yanına dönebilsin. Sonra onlardan her birisini bir dağın başına koy; sonra da onları kendine çağır; süratle sana doğru koşup geldiklerini göreceksin.” İşte bunun gibi, Allah ölüleri yeniden diriltmek istediği zaman onları ‘dirilin’ diye çağırır ve ilk yaratmada olduğu gibi hemen dirilirler.²⁵⁰

Ebû Müslim'e göre bu ayet yaratılış ve yeniden diriliş konusunda insanoğlunun zihnine en fazla yaklaştırılmış ve onların yaratılış konusunu anlayabileceği en son sınırdır. Abduh Ebû Müslim'in ayet hakkında yaptığı yoruma aynen katılmakta ve onu destekleyici mahiyette şunları söylemektedir; Ebû Müslimin ayet hakkındaki yorumu Kur'an'ın nazmına daha uygundur. Zira ilk yaratmakla yeniden diriltmek arasında oluş bakımından fark yoktur. Her iki hadise de Allah'ın “kun” emriyle meydana gelmektedir. Dolayısıyla Abduh'a göre yeniden yaratılış ve dirilişi anlayabilmek Allah'ın eşya ile olan münasebetini kavramaya bağlıdır. Bunu anlamak ise Kur'an'ı literal tarzda okumakla gerçekleşmez. Bilginlerin çoğunluğu Kur'an'ın zâhirine yapıştığından onun künhüne vakıf olmaktan mahrum kalmışlardır. Abduh'a göre İslam bilginlerinin çoğunluğunun söz konusu ayeti olduğu gibi anlamalarının nedeni konu hakkındaki birtakım rivayetlerdir.²⁵¹

“Rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderen O'dur. Sonunda onlar (o rüzgârlar), ağır bulutları yüklenince onu ölü bir memlekete sevkederiz. Orada suyu indirir ve

²⁴⁸ el-Bakara, 2/260.

²⁴⁹ Abduh, *Menâr tefsiri*, 3/104.

²⁵⁰ Abduh, *Menâr tefsiri*, 3/105.

²⁵¹ Abduh, *Menâr tefsiri*, 3/107-108.

onunla türlü türlü meyveler çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkaracağız. Her halde bundan ibret alırsınız.”²⁵² Abduh, bu âyetin tefsirinde şu açıklamayı yapmıştır: Bu âyette ölü toprak nasıl ki yağmur suyuyla canlandırılıyor, türlü türlü bitkiler nasıl çıkarılıyorsa işte aynı şekilde ölüler diriltilecektir. Herhalde inkarcılar, bunlardan ibret almış ve “*Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve şu çürümüş kemikleri kim diriltecek? Diyor.*”²⁵³; “*Dediler ki: Sahi biz, ölüp de bir toprak ve kemik yığını haline gelmişken, mutlaka yeniden diriltileceğiz öyle mi?*”²⁵⁴ ve “*...Bu, akla uzak bir dönüşür...*”²⁵⁵ gibi gereksiz sözlerle dirilmeyi uzak bir ihtimal olarak görme fikrinden vazgeçmişlerdir.. Çünkü inkârcının dirilişi inkâra yönelik olarak sarf ettiği sözleri, ölüden diri çıkmasının imkânsız oluşuyla alakalı kafalarında taşıdığı boş düşüncelerdir. Halbûki ölü topraktan Allah’ın canlı bir bitkiyi meydana getirişini müşahade etmiş ve fakat bitkinin hayatıyla hayvanın hayatı arasında hiçbir farkın olmadığını gözden kaçırmıştır. Oysa bitkiler de canlılar da yaratıcılarının kudretine boyun eğen varlıklar olarak halkedilmişlerdir.²⁵⁶

Arapların örfüne göre bir şeyin hayat sahibi oluşu bitkilerde çoğalmakla, hayvanlarda ise hisleriyle ve iradesiyle hareket etmesiyle bilinir. Şayet burada bir canlının ancak başka bir canlıdan meydana gelmesi bilimin verileri tarafından ortaya konulmuştur, bütün canlılar bu kanuna tâbîdir, yeniden diriltirmede ise böyle bir durum yoktur şeklinde bir soru akla gelecek olursa bu soruya şöyle cevap verilebilir:

Bazı kelimciler insanın kuyruk sokumu kemiği hariç bütün bedeninin çürüyeceğini ifade etmiştir. Tıpkı hurma çekirdeğinde olduğu gibi bu kemikte hayat gibi gizli bırakılmıştır. Neticede Allah, gökten bir su indirmek suretiyle, tıpkı bitkileri yerden çıkardığı gibi, insanları dirilteceği düşünülmüştür.²⁵⁷ Buna göre Hz. Nebî “*İki nefha arasında kırk vardır... Kuyruk sokumu kemiği hariç, insanın her tarafı çürür. İkinci yaratma, o parça içinde terkip edilir.*”²⁵⁸ buyurmuştur. Abduh, âyetin yorumuyla alakalı olarak Sa’lebî (ö. 427/1035) ve İbn-i Atiyye’nin (ö. 541/1147) tefsirlerinden alıntı yapmıştır. Bu müfessirlerin tefsirlerine bakıldığında bu konuyla alakalı olarak şunları dile getirdikleri tespit edilmiştir:

Bu müfessirler iki üfürüş arasında kırk yıl olduğunu belirtmişlerdir. Onlar bunu, Ebû Hureyre’den nakledilen bir hadise²⁵⁹ dayandırmışlardır. Bu hadiste bu aralıkta Allah’ın tıpkı

²⁵² el-A’raf, 7/57.

²⁵³ el-Yasin, 36/78.

²⁵⁴ el-Mü’minûn, 23/82.

²⁵⁵ el-Kaf, 50/3.

²⁵⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/417-418.

²⁵⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/ 418.

²⁵⁸ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhih*, Tefsîr, 35 (No. 4935); Müslim, *el-Câmi’u’s-şâhih*, “Fiten”, 28 (2955).

²⁵⁹ Mezkur tefsirlerde hadisin kaynağı ile ilgili olarak Taberî’nin bunu “Câmiu’l-Beyân” adlı tefsirinde isnadsız bir şekilde zikrettiği, Tahkik ehli bilginlerden Ahmet Şakir’in ise haşiyesinde araştırmaları neticesinde böyle bir habere rastlamadığı belirtilmektedir. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-*

erkeklerin spermi gibi, bir yağmur göndereceği ve buna âb-ı hayat deneceği anlatılmıştır. Yine devamında ölülerin kabirlerinden, tıpkı bir bitkinin suyla hayat bulması gibi dirilecekleri ve ikinci üfürüşte ise kendilerine ruhlarının üfleneceği belirtilmiştir.²⁶⁰

Abduh, mezkûr hadisin sahih olmadığı yönünde bir görüş bildirmiştir. Ona göre bu hadis, bu konuda nakledilen diğer merfû rivayetlerle çelişki oluşturmuştur. İslam bilginlerinin çoğunluğu da bu hadisi mutlaklığı üzerine bırakmış, bir kısmı ise bu hadisi yorumlayarak hiç çürümeyeceği şeklinde değil de uzun bir müddet çürümeden kalacağı anlamında yorumlamışlardır. Bir kısım bilginler ise hadis üzerinde hiç yorumda bulunmamışlar bunun manasının sadece Allah tarafından bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Sadece şafiî bilgin İsmâîl el-Müzenî (ö. 264/878) kuyruk sokumu kemiğinin çürüyeceğini beyan etmiştir.²⁶¹

Abduh, yeniden dirilişin keyfiyetinde şüphe içinde olan inkârcılara, bitkisel hayatın incelikleri konusunda ihtisas yapmış bilginlerden naklederek şöyle demiştir:

Botanikçiler, yerkürenin alevli bir ateş topu olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre ilk canlıların orada kendiliğinden bir üremeye meydana geldiklerini ve bu üremenin ilk var oluştan sonra kesintiye uğradığını iddia etmişlerdir. Çünkü yerkürenin yapısı, önceden olduğu gibi bu duruma uygun olmamıştır. Uygun olduğu zamanlar ise yeryüzünün yoktan var edilmesine yakın zamanlar olduğunu söylemişlerdir.²⁶²

Kur'ân-ı Hakîm, kendisini oluşturan maddelerin dağılması ve parçalanmasıyla yerüzünün yok olacağını bildirmiştir. Bir ayette; *“Yer şiddetle sarsıldığı, dağlar parçalandığı, dağılıp toz duman haline geldiği zaman...”*²⁶³ buyrulmuştur. Burada yeryüzünün dağılacağı, gerçeği ifade edilmiştir. Kur'ân bu sarsılmayı “el-karia” ve “es-sâhha” isimleriyle başka surelerinde de haber vermiştir. Abduh’a göre bir gezegenin gelip dünyaya çarpması, bu çarpmanın etkisiyle dağların parçalanması ve havaya saçılmış toz zerrecikleri haline gelmesinin akla uygun olacağını söylemiştir. Nitekim bu konuda Kur'an'da: *“...Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o eski haline getiririz.”*²⁶⁴ ve *“...İlkin sizi yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz.”*²⁶⁵ buyrulmuştur.

beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân, 1.bs (Suudî Arabistan: Daru't-Tefsîr, 2015), 12/385 (bu bilgi beşinci dipnotta geçmektedir)

²⁶⁰ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, 12/ 385; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Endelüsî, *el-Muhârrerü'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, 1.bs (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2001), 2: 413-414

²⁶¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/ 419.

²⁶² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/419.

²⁶³ el-Vâkıa, 56/4,5,6.

²⁶⁴ el-Enbiyâ, 21/104.

²⁶⁵ el-A'raf, 7/29.

Abduh, ruhların tekrar bedene iade edilmesinin, ilk yaratılışa benzetilmesi ayrntı bağlamında olmadığını, aksine icmalde olduğunu beyan etmiştir. Ona göre Allah, ilk insan bedenini ilk baştan nasıl yaratmışsa ve sonra ona nasıl ruhundan üflemişse, diğer bütün insanların bedenlerini de aynı şekilde bizzat olarak yaratacak ve ruhlarını onlara halletmeyle iade edecektir. Yani onları, ilk başta erkek ve kadın olarak yarattığı gibi zincirleme bir halletmeyle yaratmayacağı dile getirilmiştir. Çünkü cesetlerin bedenlerin elbiseleri ve meskenleri mesabesinde olduğunu söylemiştir. İnsanoğlu, kimya ilminde birçok elementten mürekkep olan maddeleri ayrıştırmak ve sonra onları yeniden birleştirmek kudretine sahipken, kâinatı yaratan yüce Allah'ın, milyarlarca cesedi bir anda yaratmaktan aciz veya onun kudretinden uzak olduğu asla düşünülmemiştir. Zira O, her şeye kadir iken, onun katında az olanla çok arasında bir farkın olmadığı belirtilmiştir.²⁶⁶

Abduh, öldükten sonra dirilmeye inanmayanların güçlü bir delilinin olmadığını dile getirmiştir. Zira ilk dönemlerde insanların, gayb âlemine dair imkânsız olarak gördükleri şeylerin, günümüzde artık tabiat ilimlerindeki ilerleme sayesinde bilindiğini, hatta Batı dünyasının önde gelen isimlerinin âlemde imkânsız diye bir şeyin olamayacağının savunulduğunu dile getirmiştir.²⁶⁷ Fakat gerek ilk dönemlerde gerekse son dönemlerde insanların, yeniden diriliş hususunda birtakım şüpheler taşıdıklarını, bunların ise bu konuya dair, müslümanların çoğunluğunun söyledikleri sözlerin zahirinden anlaşıldığını dile getirmiştir.²⁶⁸ Mesela yeniden dirilişe dair “İnsanın dünyadaki bedeniyle mi yoksa başka bir bedenle mi haşre gireceği sorusu, bunlardan biri addedilmiştir.²⁶⁹ Abduh, haşir ile ilgili değerlendirmesinde bu soruya cevap aramıştır.

“Size va'd edilen mutlaka gelecektir; Siz bunu önleyemezsiniz.”²⁷⁰ Abduh, ayeti tefsir ederken şunları söyler: insanlar ölüp diriltildikten sonra onlara vaad edilen ahiret mutlaka gelecektir. Bu cezadan kaçmak mümkün değildir. Allah insanı ilk başta nasıl yarattıysa onu diriltmeye de mutlak anlamda kâdirdir. Yeniden diriltilemeye ilgili Kur'anda pek çok ayet yer almaktadır. Abduh yeniden dirilme olgusunu pozitif bilimlerden de yola çıkarak ispat etme gayreti içine girer. Ona göre yaşanan asırda pozitif bilimler öldükten sonra yeniden dirilişin mümkünlüğünü ispat etmeye çok yaklaşmıştır. Modern bilimler yeryüzünde bulunan ne kadar madde varsa bunların aslının yok olmadığını ortaya koymuştur. Aynı zamanda söz konusu

²⁶⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/419.

²⁶⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 8/420.

²⁶⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 8/420.

²⁶⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/420.

²⁷⁰ el-En'am, 6/134.

bilimler birbirinden ayrılmış ve dağılmış maddelerin canlandırma olmaksızın yeniden bir araya getirilebileceğini ve ilk hallerine döndürülebileceğini ispat etmiştir.²⁷¹

Abduh, tefsirin devamında haşrin mümkünlüğünü ispat sadedinde alman bir filozofun bir deneyinden örnek vermektedir. Şöyle ki; söz konusu bilgin, yapay bir yoldan ilmî bir metotla insan üretme girişiminde bulununmuştur. Bu projeye göre insan ilk başta aşılınmış yumurtadan, sonra bir parça etten oluşturulacaktır. Buna göre et haline getirilmiş ana unsur anne rahminde beslenecek, bir süre sonra organları belirecek en nihayetinde aşılınmış olan yumurta bir insan şeklini alacaktır.²⁷² Abduh, alman filozofun söz konusu projesini anlatmakla bir insanın, Allah'ın insanı yaratma aşamalarını kullanarak insan meydana getirmesi nasıl mümkünse bunu ilk defa yapan Allah'ın yarattığı insanı öldürdükten sonra yeniden diriltmesinin akla aykırı olmadığını vurgulamaya çalışmıştır.²⁷³

Son olarak Abduh'un haşrin keyfiyetiyle alakalı olarak ortaya atılan birtakım şüpheler üzerindeki görüşlerini aktarıp bu bahsi sonlandırmak istiyoruz. Bu şüphelerden ilkinin şöyle temellendirmiştir:

Birtakım kimseler, cesetlerin evrende bulunan maddelerden ve elementlerden oluştuğunu, bu maddelerin müşterek özellikte olduğunu, çözülmeye ve terkip edilmeye çok müsait bulunduğunu, söz konusu maddelerin sayısız bedene peşpeşe girebileceklerini beyan etmektedirler.²⁷⁴ Onlar birtakım vahşi hayvanların veya balıkların, bazı insan ve hayvanları yemesinden, bazılarının ateşte yanmasından ve vücudundan bazı parçaların havaya karışmasından söz ederler. Toprağa gömülen cesedin ise orada çürüdüğünü ve yok olduğunu, sonra bunların bitkileri gıda olarak kullandığını, bu bitkileri de insanların veya hayvanların tükettiğini, neticede bunların gıda olarak insanların bedenlerinde yer edindiklerini sözlerine ilave ederler.²⁷⁵ Böylece belirli bir kişinin kendine özel bir cesedinin kalmayacağını zira bu durumda insanın veya hayvanın dünyada sahip olduğu bedeniyle dirilmesinin mümkün olmayacağını söylerler.²⁷⁶ Neticede bu kimseler bu tür bir akıl yürütmeye dirilişin mümkün olmadığını ispat etmeye çalışmışlardır. Bu soruya âlimler şöyle cevap verirler: beden aslî ve aslî olmayan cüzleri vardır. Buna göre haşir esnasında yeniden iade edilecek kısım insanın aslî olan parçasıdır. Bazıları bunun, kuyruk sokumu kemiği gibi gözle görülmeyecek kadar küçük parça olduğunu ifade eder. Bir de bu parçaların Allah'ın Hz. Âdem'in sulbüne yerleştirdiği kuyruk sokumu kemiği olduğu da söylenir. Bilginler bu görüşü desteklemek için

²⁷¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/102.

²⁷² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/102.

²⁷³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 8/102.

²⁷⁴ Abduh, *Menâr tefsiri*, 8/420.

²⁷⁵ Abduh, *Menâr tefsiri*, 8/420.

²⁷⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/420.

bir ayeti delil olarak sunarlar. Bu ayette mealen: “*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin, Âdem oğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerin şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?(Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.*”²⁷⁷ buyrulmuştur.

Abduh, müfessirlerden aktardığı bu görüşe kendisi katılmamıştır. Çünkü onlar, zerreciklere benzetilen bu mikroorganizmaların, bedenlerin aslı şekliyle haşredileceğini ifade edenlerin kastettikleri zahiri parçaların olmasının mümkün olmadığını söylemişlerdir.²⁷⁸

2.4. Mîzan

Arasat meydanında toplandıktan sonra sorgulamaya start verilir. Önce elçiler ve ümmetler sorgulanır. Ardından bireysel sorgulamalar yapılır. Sıra amellerin tartılmasına gelip dayanır. Mizan sözlükte “bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçüye vurmak ve tartmak” anlamındaki vezn kökünden türetilmiştir. Vezn bu manada “tartı aleti, kullanılan ağırlık ve adalet gibi anlamlar’a kullanılır. Yine bu sözcük, gündüzün tam ortası, görüşünde dengeli olma ve görüşünde kuvvetlilik gibi anlamlara da gelir.²⁷⁹ Terim olarak ise ahiret gününde herkesin amel defterlerinin verilip hesaplarının görülmesinden sonra karşılığı verilmek üzere amellerin tartılmasına denilir. Çünkü hesabın, yapılan amelleri kesinleştirmek, tartının ise açıkça ortaya koymak içindir.²⁸⁰

Bu kelime Kur’ân’da yirmi dört yerde geçmektedir²⁸¹ Bunlar içerisinde bir ayette ahirette terazinin mutlaka kurulacağı²⁸², diğerinde adalet terazilerinin haksızlık olmaksızın konulacağı²⁸³ ve en nihayet iyi amelleri ağır basanların kurtuluşa ereceği²⁸⁴ açıklanır.

Mîzanla ilgili bu kısa bilgilendirmeden sonra Reşid Rızâ, bazı ayetler bağlamında konuyu ele alır. İlgili ayette Allah mealen;

“*O gün tartı haktır. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”²⁸⁵ buyurmuştur. Öncelikle ayette geçen ve tartılar anlamına gelen “mevâzîn” kelimesi “mîzân” kelimesinin çoğulu olarak kabul edilmiştir. ahirette her birey için ayrı ayrı

²⁷⁷ el-A’raf, 7/172.

²⁷⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/ 423.

²⁷⁹ İbn-i Manzur, *Lisânu’l- Arab*, 13/446-447; Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî, *Mu’cemu Makâyisi’l-Luğa* (Daru’l-Fikr, 1979), 6: 107.

²⁸⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şuabu’l-Îmân*, thk. Muhtar Ahmet Nedvî (Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 1: 437; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *et-Tezkire Fî Ahvâli’l-Mevtâ ve Umûri’l-Âhire*, thk. Sadık b. Muhammed İbrahim, 1. bs (Mektebet-ü Daru’l-Minhâc, 2004), 715.

²⁸¹ Abdilbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes*, 750.

²⁸² Ayet için bkz; el-A’raf, 7/8.

²⁸³ Ayet için bkz; el-Enbiyâ, 21/47.

²⁸⁴ Ayet için bkz; el-Mü’minûn, 23/102.

²⁸⁵ el-A’raf, 7/8.

birer tartı olacağına delil sayılmıştır.²⁸⁶ Bazı bilginler her bir birey için değil, bunun yerine her bir amel için tartıların kurulacağını beyan etmişlerdir. Cumhur ise sadece bir tane mîzan olacağına kail olmuştur. Neticede imanı olanların ve amelleri ağır gelenlerin azaptan kurtulacağı ve ebedî saadete ulaşacağı anlaşılmaktadır.²⁸⁷

Abduh, amellerin tartılması meselesini Kâria sûresinde daha detaylı ele almaktadır. İlgili ayetlerde mealen “*O gün kimin tartılan ameli ağır gelirse işte o, hoşnut edici bir yaşayış içinde olur. Ameli yeğni olana gelince, işte onun anası (yeri yurdu) Hâviye’dir.*”²⁸⁸ buyrulur. Abduh amellerin ağır gelmesini kişinin Allah katındaki değeri şeklinde tefsir etmektedir. Kişinin Allah katındaki makbuliyeti ise onun işlediği salih amellerle tezâhür edecektir. Abduh, müfessirlerin terazî hakkındaki yorumlarını kabul etmemektedir. Zira onlar Kur’an’da bahsedilen terazî terimini bir dili iki tane de kefesi olan somut bir nesne şeklinde anlamaktadırlar. Bu terimi böyle yorumlayıp sonra da bunun hakikatini en iyi Allah bilir demektedirler. Oysa kıyamet gününde kurulacak terazinin bir dili iki tane de kefesi olduğuna dair mütevatir bir delil yoktur. Dolayısıyla bunun hakikatini en iyi bilen Allah’tır demektedir.²⁸⁹ Burada Abduh’un kendisiyle çelişkiye düştüğünü düşünmekteyiz. Zira o müfessirlerin terazî hakkındaki yorumunu şiddetle tenkît etmekte ve bilindik anlamda bir terazî kurulmayacağını iddia ederek amellerin tartılmasından maksadın kişinin Allah nezdindeki kıymet-i harbiyesinden ibaret olduğunu söylemektedir. Oysa bunun kesinlikle böyle olacağına dair de mütevatir bir delil yoktur.

Amellerin tartımında hafif gelenler için Kur’an’da “*Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır.*”²⁹⁰ buyrulmuştur.

Reşid Rızâ, bu ayeti, inkâr etmeleri ve kötülüklerinin çok olması sebebiyle tartıları hafif gelenler şeklinde anlar. Böylece onların hüsrana uğrayacaklarını ifade eder. Çünkü onlar, kendilerini ebedî saadete ulaşmaktan mahrum bırakmışlardır. Fakat yaratılış amaçlarına uygun hareket etseydiler ve nefislerinin hevâ ve heveslerine uymasaydılar dünyada kendilerine vadedilen ahiret mutluluğunu yakalamış olacaktı. Ancak onlar, fitratlarına aykırı hareket etmişler, inkâr yolunu seçmişler ve günahlarında ısrar etmişlerdir. Nitekim “zulüm” kelimesinin “bâ” harf-i cerriyle geçişli yapılması, bu kelimenin “inkâr” manasına geldiğinin bir karinesidir.²⁹¹

²⁸⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/ 283.

²⁸⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/ 283.

²⁸⁸ el-Kâria, 101/6-9.

²⁸⁹ Ammara, *el-A’malu’l-Kâmile*, 1993, 5/470-471.

²⁹⁰ el-A’raf, 7/9.

²⁹¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 8/284.

Reşid Rızâ, mizan'ın hem mü'minler hem de inkârcılar için kurulacağını söyler. Ayette sözü edilen tartının genel olduğu, bununla cennetlikler ve cehennemliklerin birbirlerinden ayrılacağı belirtilir. Bu genel tartı'dan sonra bir de tafsîlî yani detaylı tartının olacağından bahsedilir. Abduh, bazı müfessirlerin bunu kabul etmediğini ve tartının özel olarak sadece mü'minler için kurulacağını ifade ettiklerini söyler. Çünkü bir ayette “*İşte onlar, Rab'lerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr eden, bu yüzden amelleri boşa giden kimselerdir ki, biz onlar için kıyamet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız.*”²⁹² buyrulmuştur. Bu ayette tartının kurulmamasının, inkârcılarla ilgili olduğu söylenir.²⁹³

Taberî, yukarıdaki ayeti farklı anlamıştır. Ona göre ameller ancak salih ameller sebebiyle bir kıymet ifade eder, dolayısıyla kâfirlerin tartılmaya değer salih amelleri olmadığını ve onların amellerinin tartılmasının da söz konusu edilemeyeceğini açıkça ifade etmiştir.²⁹⁴ Fakat Reşid Rızâ, Taberî'nin bu görüşüne katılmadığını belirtmiştir. Çünkü o salih amelleri olmayan bir kâfirin olmayacağını düşünmüştür. Onun bu amelini boşa çıkaran şeyin inkâr olduğunu hatırlatmıştır. Bu sebeple kâfirin yapmış olduğu iyilikler ve kötülüklerin birlikte değerlendirileceği ve tartıyla tespit olunacağını açıklamıştır. Çünkü verilecek cezanın miktarının, ancak bu yolla ortaya çıkartılacağını beyan etmiştir.²⁹⁵

Müfessir, mîzan hususunda varit olan ihtilafları tefsirinde zikretmiş ve farklı görüşlere de yer vermiştir. Fakat o görüş sahiplerini belirtmemiştir. Örneğin bu hususla alakalı olarak Ehl-i Sünnetin mîzan ile ilgili olarak onun iki kefesi ve bir dilinin olduğunu, bir kefesinde iyi amellerin diğer kefesinde ise kötü amellerin tartılacağını belirtmişler, buna mukabil olarak bu görüşü kabul etmeyen taifenin ise amellerin araz olduğunu dolayısıyla tartılmasının mümkün olmadığını söyleyerek mizanı inkâr etmişler bunun mecazî bir ifade olduğunu söylemişlerdir.²⁹⁶ Müfessir, mîzan konusunda yaşanan ihtilafların sebebini üç maddede özetlemiştir.

1- Yaşanan ihtilafın ilk sebebi, terazi ve mizanla ilgili rivayetlerin birbirinden farklılık arz etmesi, büyük bir kısmının sahih olmaması ve amelî hususlarda bile kullanılmaya elverişsiz olmasıdır.

2- Bu konudaki ihtilafın nedeni rivayetlerin herkes tarafından farklı yorumlanmasıdır.

²⁹² el-Kehf, 18/105.

²⁹³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/284.

²⁹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, 1. Bs (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 18: 129.

²⁹⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/284.

²⁹⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l Asriyye, 1990). 2: 164-165.

3- Son olarak müellife göre bunun nedeni, rey ve kıyas konusunda izlenen farklı metotlardır. Reşid Rızâ üçüncü maddeyi genişletmiştir. Buna göre; ehl-i sünnet itikadı mensuplarının, gayb âlemiyle ilişkili olan hususları açıklamada rey metoduna başvurdıklarına temas etmiştir. Onun tam karşısında yer alan Mu'tezile mezhebinin ise ahiret âlemiyle dünya âlemini birbiriyle kıyas ettiklerini anımsatmıştır. Onlar amellerin araz cinsinden olduğunu, bunların tartılmasının aklî olarak mümkün olmadığını dile getirmişlerdir. Ehl-i sünnete mensup bazı bilginler, Mu'tezile'nin, gayb âlemiyle şehâdet âlemini birbirine kıyaslamasından yola çıkmışlar ve aynı metotla onlara cevap verme yoluna başvurmuşlardır. Buna göre ehl-i sünnet, amellerin orada cisme bürüneceğini ve bu şekilde tartılacağını ifade etmişlerdir. Tartılacak şeylerin, deri ve sahife gibi şeylerin içine yazılacağı söylenmiş ve karşı tarafın delilleri çürütölmeye çalışılmıştır.²⁹⁷

Büyük bilgin Reşid Rızâ son olarak mîzan ile ilgili şunları söylemiştir:

Selef ulemasının gaybî konularda kitap ve sünnet'te belirtilen hususlara olduğu gibi iman ettiğini ve bu hususta en küçük bir kuşkuyla yer olmadığını açıklamışlardır. Haber verilen hususların keyfiyeti ile ilgili yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Müellif kendisinin de ahirette amellerin tartılacağına kesin olarak inandığını belirterek bunun bir aletle yapılacağı görüşünü savunmuştur. Ancak bu aletin keyfiyetinin araştırılamayacağını ve bu konuda uzun uzadıya açıklamalara girmekten de kaçındığını not etmiştir. Birçok ayetten anlaşıldığı üzere bu tartı, işlenen amellerin nefse yaptığı arındırma veya karanlığa gömmeye göre tesir edeceğini de ilave etmiştir.²⁹⁸

Yine müfessire göre Allah, kullarının amellerinin kendilerine göstermek ve onların ruhî ve bedenî durumlarını ölçmek için bir âlet yaratmaktan aciz olmadığını vurgulamıştır. Nitekim insanoğlu bile, havanın sıcaklığını ve soğukluğunu ölçmek için çeşitli aletler icad etmiştir. Allah'ın bunu yapmasının, akla uzak bir durum olarak değerlendirilmesini yadsımıştır.²⁹⁹ Netice olarak meseleyi şu şekilde yorumlamak da mümkündür: Allah nezdinde amellerin ağırlığı değeri ile ölçölür. Bir amelin gerçek değerini Allah bilir ve verir. Allah nezdinde ağır gelen ameller, içi ihlas ve samimiyetle dolu olanlardır. İyilik, güzellik, erdem, ahlak, sevgi gibi soyut şeyleri tam anlamıyla Allah ölçüp tartar. İnsanın terazisinde ağır gelen para, altın gibi dünyalık şeyler Allah'ın terazisine konulduğunda bir değer ifade etmez. Bu nedenle akıl terazimizi doğru kullanıp Kur'an gözlüğüyle herşeyi değerlendirirsek amellere gerçek değer verileceği günde şaşkınlık yaşamayız.

²⁹⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/ 287.

²⁹⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/ 287.

²⁹⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/ 287.

2.5. Cennet

Kur'an, ahiret âleminde cennete ve onunla alakalı durumlara yer vermiştir. Müfessir de bunları anlama ve açıklama gayretinde olmuştur. Bu anlamda cennet kelimesi sözlükte “örtmek ve gizlemek” manasına gelen ‘cnn’ kökünden isim olup, “ağaçlarıyla toprağı örten bahçe” anlamın’a kullanılmıştır.³⁰⁰ Terim olarak ise kıyametin kopmasının ardından içinde müminlerin sonsuza kadar mutlu bir şekilde yaşayacakları yer olarak tarif edilmiştir.³⁰¹ Cennet kelimesi, Kur'an'da yüz kırk yedi yerde kullanılmıştır. Bunlardan yirmi beş tanesi dünyadaki bağ ve bahçe, altı tanesi Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın yerleştirildiği mekân, bir yerde me'vâ cenneti, diğer yerlerde de ahiretteki cennet anlamında kullanılmıştır.³⁰²

Bu tefsirde konu, her ayette geçtiği yerde işlendiği için derli toplu bir anlatıma rastlanmamıştır. O yüzden mümkün olduğu kadar konu, derli toplu bir halde sunulmaya gayret edilmiştir. Konuya ilk olarak Kur'an tertibine göre Bakara sûresinde temas edilmiştir. Bu ayette mealen: *“İman edip iyi davranışta bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılarıdır.”*³⁰³ buyrulmuştur.

Abduh, cennetin salih amel işleyenlerin yurdu olduğunu cehennemın ise inkârcıların ve günahkârların gidecekleri azap mekânı olduğu söyler. Bu vesileyle cennet ve cehennemın gaybî konulardan olduğuna iman ettiğini ve bu hususta derin bir araştırmaya girmedikçe belirtir. Bu hususlarda varit olan naslarda beyan edilen hususlara herhangi bir ilavede bulunmayacağını dile getirir.³⁰⁴ Bu girişten sonra müfessir meali verilen ayetin tefsirine başlar. Bu ayetin tefsiri sadedinde Celâleyn tefsirinde bu ayetin yorumlanma biçimini eleştirir. Celaleyn tefsirine göre, o âyette cennette rızık olarak verilecek meyvelerin renk bakımından benzerlik arzettiğine, buna mukabil tat bakımından farklılık gösterdiğine işaret edilir.³⁰⁵

Abduh, bu ayetin böyle tefsir edilmesini yanlış bulduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre cennetteki meyvelerin renk ve koku bakımından benzerlik taşımasının buna mukabil sadece tatlarının farklı olmasının hiçbir teşvik unsuru taşımadığını vurgulamıştır. Buna

³⁰⁰ İbn-i Manzur, *Lisânü'l Arab*, 13: 194; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1991), 204.

³⁰¹ M. Süreyya Şahin, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 376-386.

³⁰² Abdilbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, 180-182; Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 376-386.

³⁰³ el-Bakara, 2/25.

³⁰⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/194.

³⁰⁵ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî - Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1. Bs (Kahire: Daru'l-Hadis, t.y.), 7.

ilaveten cennet hayatı ile dünya hayatının birbirine kıyaslanması da yanlış bir tutum olarak değerlendirilmiştir. Dünyada beslenmenin gayesinin bedeni yok olmaktan koruma amacına matuf olduğunu, oysa cennette böyle bir durumun söz konusu olmayacağını hatırlatmıştır.³⁰⁶ Bu görüşünü teyit etmek için müfessir, muhtelif tefsirlerde İbn Abbas'a nispet edilen bir sözü delil olarak sunmuştur: Buna göre İbn Abbas'ın "Cennetteki nimetlerle dünyadaki nimetlerin birbirine benzerliği sadece isimden ibarettir."³⁰⁷ Dediğine vurgu yapmıştır. Bunu da sağlamlaştırmak için Abduh, konuyla bağlantılı olarak bir başka ayeti referans göstermiştir. O, ayette: "*Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.*"³⁰⁸ buyrulmuştur.

Abduh, cennete girmenin iman ve amel şartına bağlandığına işaret etmiştir. Bu durum Kur'an'da da dile getirilmiştir. Abduh, cennete girmenin iman ve amel şartına bağlanmasıyla ilgili meseleyi ele almış ve bunu şu ayet ışığında açıklamıştır: "*İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar.*"³⁰⁹ Buna göre cennete girmeyi hak edenlerin, iman edenler ve bununla birlikte imanının gereği olarak salih amel işleyenler olduğunu söylemiştir. Çünkü salih amelin imanın gereklerinden olduğunu vurgulamıştır. Zira bu ikisini, birbirinden ayırmanın mümkün olmayacağına işaret etmiştir. Bunun tek istisnası iman ettiği halde salih amel işleme fırsatı bulamadan bu dünyadan ayrılmak olduğunu beyan etmiştir. Bu kimse ise imanı sahih olduğu için salih amel ehlinen sayılmıştır. İyi ameller işlemesine engel olan durum onun için bir özür kabul edilmiştir.³¹⁰ Müfessirin bu cümlelerinden, iman ile amelin ayrılmaz bir bütün olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

"(Resûlüm!) De ki: "Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah, kullarını çok iyi görür."³¹¹ Abduh, bu ayetin yorumu hakkında der ki; Allah kullarına cennette aklî ve ruhanî olmak üzere iki tür nimet hazırlamıştır. Cennette mü'minlere verilecek olan tertemiz eşler aklî nimet, Allah'ın kullarından razı ve hoşnut olması ise ruhanî nimettir. Abduh ayette geçen "Rıdvan" kelimesini Allah'ın memnuniyeti şeklinde yorumlar. Ona göre cennet ehli tıpkı dünyada olduğu gibi tabaka tabaka derece derecedir. Pek çok insan Allah'ın memnuniyetinin ne demek olduğunu anlayamadıkları için bu durum onları hayır yapmaya ve şerri terketmeye yöneltmez. Onlar

³⁰⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 4/195.

³⁰⁷ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, 4. bs (Daru't-Taybe, 1997), 1/74; Muhammed Seyyid Tantavî, *Et-Tefsîrü'l-Vasît li'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Mısır: Nahdatu Mısır, 1997), 1/81.

³⁰⁸ es-Secde, 32/17.

³⁰⁹ el-Bakara, 2/82.

³¹⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/302.

³¹¹ Âl-i imran, 3/15.

sadece duyu organlarıyla algıladıkları lezzetleri bilirler. Bu lezzetleri elde etmek için çaba sarfederler. Ancak takva sahibi kimseler dünyada ehemmiyet vermedikleri bu tür nimetleri cennette en üst düzeyde yaşayacaklardır.³¹²

*“İnanıp, iyi iş yapanları da, içinde ebediyyen kalmak üzere girecekleri zemininden ırmaklar akan cennetlere sokacağız. Orada onlar için tertemiz eşler vardır. Ve Onları, koyu (tatlı) bir gölgeye koyarız.”*³¹³Abduh, bu ayeti izah ederken önceki ayetlerde olduğu gibi yine iman ve amel olgusuna vurgu yapıyor. Abduh bu ayette yer alan bir inceliğe dikkat çekiyor. Bir önceki ayette³¹⁴ “sevfe nuslîhim” denilirken bu ayette cennete girecek kimseler için “se nudhilikum” denilmiştir. Abduh bu ifadelerin yersiz kullanılmadığını her ikisinde de bir incelik bulunduğunu söylüyor. Şöyle ki; cehennme girecek kimseler için kullanılan “sevfe nuslîhim” ifadesinde ağırdan alma vardır. Yani onlar hemencecik cehenneme atılmayacaktır. Cennete sokulacak kimseler ise hiç bekletilmeden orayta gireceklerdir. Bu durumda her iki zümrede Allah’ın rahmetinden nasiplerine düşeni alacaklardır. Ayrıca ayette günahlarından tevbe etmek isteyen kimseler için ömür boyu süre olduğuna dair de işaret vardır. Son olarak Abduh, ayette geçen “hulud” ifadesini cennette ebedî olarak kalma şeklinde düşünmeyip cennete girecek kimseler orada uzun süre kalacaklardır şeklinde anlamaktadır. “ebeden” kaydını ise bir pekiştirme edatı olarak izah etmektedir.³¹⁵

*“Rabbimizin bizi iyiler arasına katmasını umup dururken niçin Allah’a ve bize gelen gerçeğe iman etmeyelim? Söyledikleri(bu) sözden dolayı Allah onlara, içinde devamlı kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi. İyi hareket edenlerin mükâfatı işte budur.”*³¹⁶ Reşid Rızâ, bu ayetlerin yorumu kapsamında şunları söylemektedir; Allah, iman ettiklerini söyleyen ve bu imanlarında samimi olan kimseleri naîm cennetine sokacaktır. Bu cennette nehirler akan bahçeler vardır. Bu bahçeler kendilerine verilen kimselerin ellerinden alınmayacağı gibi orada sürekli kalacaklardır. Orada öyle evler ve kökler bulunmaktadır ki, bunları sözle ifade etmek mümkün olmadığı gibi tahayyül dahi edilemez.³¹⁷ Nitekim bu gerçek Kur’an’ın bir başka ayetinde şöyle ifade edilmektedir; Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.³¹⁸

“(Bu konuşmadan sonra) Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara içinde içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da O’ndan razı olmuşlardır. İşte büyük

³¹² Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/204-205.

³¹³ en-Nisâ, 4/57.

³¹⁴ en-Nisâ, 4/56.

³¹⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 5/135-136.

³¹⁶ el-Mâide, 5/ 84-85.

³¹⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 7/12.

³¹⁸ el-Secde, 32/17.

kurtuluş ve kazanç budur.”³¹⁹ Reşid Rızâ, bu ayeti şöyle yorumlamaktadır; burada mü'minlere yönelik cismanî nimetten değil de ruhânî nimetten söz edilmektedir. Çünkü Allah'ın kullarından, kulların da Allahtan razı olmaları sonsuz mutluluğun yegâne gayesidir. Abduh, ayette geçen “Zâlîke'l-fevzül-azîm” ifadesini ise kıyâmetin korkunç sahnelerinin ardından ulaşılabilecek olan ruhânî nimetler olarak değerlendirmektedir.³²⁰

*“İnanıp da iyi işler yapanlara gelince -ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz- işte onlar, cennet ehlidir. Orada onlar ebedî kalacaklar. (Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: Hidayetîyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik. Hakikaten Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler. Onlara: İşte size cennet; yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık ona vâris kıldınız diye seslenilir.”*³²¹ Reşid Rızâ, burada cennete gidecek kimselerin kalplerinde birbirlerine karşı kin beslemeyecekleri kısmına yoğunlaşır. Allah, cennete giren kimselerin kalplerinden kin ve nefret duygusunu söküp alacaktır. Çünkü bu huzuru engelleyen bir durumdur. Orada huzursuzluk olmayacağına göre bu tür durumların yaşanması mümkün değildir. Cennette insanların altlarından nehirler akar ve onlar köşklerinin odalarından ırmakların akışını izlerler. Bu durum onların keyiflerini bir kat daha artırır ve huzurlarını kaçırarak en ufak bir durum yaşanmaz.³²² Reşid Rızâ, burada cennet ehlinin kalplerinde birbirlerine karşı en ufak bir kinin olmayacağına dair bir hadis aktarır. Hadisin ifadesine göre cennet ehli, dünyadayken birbirlerine karşı yapmış oldukları haksızlıkları telafi etmek için sırat köprüsünü geçtikten sonra bir yerde bekletilirler. Sonra kalplerinde birbirlerine karşı kin ve garez bulunmaksızın cennete girerler.³²³ Reşid Rızâ yine bu konuyla ilgili bazı tefsir kitaplarında geçen şu bilgiyi de aktarır; cennete girmeye hak kazanmış kimseler oraya doğru götürüldüklerinde, orada bir ağaç görürler, bu ağacın gövde kısmında iki tane pınar vardır, bu pınarlardan birisinden içtikleri zaman kalplerindeki kin ve nefret duygusu tamamen yok olur, diğer pınardan ise yıkanır ve bu şekilde cennete girmeye hazır hale getirilirler, bu aşamadan sonra saçları asla darmadağın olmaz, benizleri de sararmaz.³²⁴

“Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel meskenler vâdetti. Allah'ın rızası ise,

³¹⁹ el-Mâide, 5/119.

³²⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 7/228-229.

³²¹ el-A'raf, 7/42-43.

³²² Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 8/274.

³²³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalanî, *Fethu'l Bâri Şerhu Sahihi'l Buhârî* (Beyrut: Daru'l Ma'rife, 1958), 11: 399.

³²⁴ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 12/ 439.

hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur.”³²⁵ Reşid Rızâ ayetin tefsirine kadınlarla erkeklerin cennetteki nimetlerden eşit bir şekilde yararlanacaklarını belirterek başlamaktadır. Bu konu nimetlerde cinsiyet eşitliği başlığı altında inceleneceği için burada ele alınma gereği duyulmadı. Reşid Rızâ, ayette geçen “adn cennetlerindeki güzel meskenler” ifadesini orada bulunan evler ve çadırlar olarak anlamaktadır. Bu mekânlarda oturan kimselerin hallerinden gayet memnun olacağını, çünkü buralarda oturanların ihtiyaç duyacağı yiyecek, süs eşyası, elbise gibi nimetlerinde yanlarında bulunacağını söyler. Reşid Rızâ bu sözlerini başka ayetlerle³²⁶ de temellendirir. Reşid Rızâ, cennet bahçelerinin “Adn” e izafesinin Kur’an’ın ondan fazla yerinde geçtiğini ifade etmektedir. O, Adn’dan kastedilen şeyin bir makam veya cennetin orta yeri olduğunu ru’yetullâh’ın tecelli edeceği yerin adn cenneti olacağını ifade etmektedir.³²⁷ Bunu ise şu hadise dayandırmaktadır; iki cennet vardır ki bunların kapları ve eşyaları altındandır. Adn cennetinde cennetliklerle, bunların Rablerini görmeleri arasında Allah’ın yüzündeki azamet perdesinden başka bir şey olmayacaktır.³²⁸

2.6. Diğer Din Mensuplarının Durumu

Kur’an diğer din mensuplarının ahirette durumlarının ne olacağını söylemiştir. Bu konuyla ilgili ayette mealen: “Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîler’den de Allah’a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.”³²⁹ buyrulmuştur. Abduh, bu ayetin yorumunda şöyle demiştir: Ayette geçen “ inananlar” ile Hz. Muhammed’e tâbî olanlar ve kıyamete kadar ona bağlılığını sürdürenler kastedilmiştir. Bunların, o dönemde hem “müminler” ve hem de “iman edenler” olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Ayetteki “yahûdî”, “nasrânî” ve “sâbiî” terimleriyle kendi dönemlerinde peygamberlerine tabi olan kimselerin kastedildiğini söylemiştir. Bunun doğru olma ihtimali olsa da Hz. Nebî bağlamında dile getirilmesinin bir anlamı olmayacağını düşünmekteyiz. Kendi elçilerine inananların cennete gideceği ortadayken Abduh’un bu yorumunun, çok tutarlı olmadığını söylemeliyiz.

Abduh, bu ayette geçmişte yaşamış veya gelecekte yaşayacak olan tüm toplumlar hakkında Allah’ın kanununun ortaya koyulduğunu söylemektedir. Nitekim başka bir ayet, bunu daha açık bir biçimde dile getirmiştir. O ayette: “Ne sizin kuruntularınız ne de ehl-i

³²⁵ et-Tevbe, 9/72.

³²⁶ Ayetler için bkz; es-Sebe, 34/37; el-Ankebût, 29/58; el-Zümer, 39/20

³²⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 10/470.

³²⁸ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥ*, *Tefsîr*, 65, (No. 4878) Ebü’l-Hüseyn el-Müslim, *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥ*, İman, 80. (No. 296)

³²⁹ el-Bakara, 2/62.

kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'dan başka dost da, yardımcı da bulamaz."³³⁰ buyrulmuştur.

Abduh, "Allah'a ve ahiret gününe iman edenler" cümlesinin "inanırlar" üzerine atfedildiğinde ayetin anlamlandırılmasındaki sorunun ortadan kalkacağını söylemiştir. Ona göre ayette geçen müslümanlar dışındaki din mensupları, Hz. Muhammed'e tabi olmasa da daha açık bir ifadeyle onun peygamberliğine inanmasa da "inanırlar" zümresine dâhil olduğunu söylemiştir. Zira ayetin bağlamının bir peygambere inanmanın zorunlu olduğunu dile getirmediğinden söz etmiştir. yahûdî, nasranî veya müslüman olmasının fark etmeyeceğini, bunun yerine herhangi bir peygambere inanan ve ilahi vahyi kabul eden kimselere Allah'ın, ahirette nasıl muamele edeceğini konu edindiğini dile getirmiştir. Ayrıca Abduh, ahirette ebedî saadete ulaşmanın yegâne yolunun herhangi bir dine mensup olmaktan geçmediğini, aksine sahih bir iman ve salih bir amel ile mümkün olacağını beyan etmiştir. Bu yüzden Nisâ suresindeki ayetin bu gerçeği ifade ettiğini belirtmiştir.³³¹ Bu görüşe benzer bir görüş Süleyman Ateş tarafından da savunulmuştur.³³² Muhtemelen Ateş, bu görüşünü Abduh'dan almıştır.

2.7. Davet Ulaşmayanların Durumu

Fetret kelimesi, sakinlik, durgunluk ve ılıklık anlamındaki fütur masdarından türemiştir. Fütur ise "zaaf, gevşeme, gücünü ve tesirini kaybetme" anlamındadır. Fetret'in terim olarak birçok tanımı yapılmıştır. Bunlardan birine göre fetret "iki peygamber arasında hak dine davetin kesintiye uğradığı dönem" olarak tarif edilmiştir.³³³ Kur'an'da bu kelimenin üç yerde geçtiği görülmüştür. Bu sözcüğün bir yerde meleklerin durup dinlenmeden Allah'ı zikrettikleri³³⁴, diğer yerde kâfirlerin aralıksız olarak azâba uğratılacakları³³⁵ ve son olarak da peygamberlerin arasının kesilmesi³³⁶ anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Reşid Rızâ, fetret konusunda ilk önce itikadî mezheplerin düşüncelerini aktarmıştır. Sünnî ekolün çoğunluğuna göre fetret ehlinin ahirette muâheze edilmeyeceğini söylemiştir. Çünkü sorumluluğun ancak tebliğden sonra başlayacağına vurgu yapmıştır. Fetret ehline de tebliğ ulaşmadığına göre onların sorumlu tutulmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.³³⁷ Reşid Rızâ, Mutezile ve Hanefilerden bir gurubun fetret ehlinin ahirette mesuliyetten

³³⁰ en-Nisa, 4/123.

³³¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/279.

³³² Bkz; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 75.

³³³ İbn-i Manzûr, *Lisânü'l Arab*, 5/43-44; el-İsfahânî, *el-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'an*, 640.

³³⁴ el-Enbiyâ, 21/20.

³³⁵ el-Zuhruf, 43/75.

³³⁶ el-Maide, 5/19.

³³⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/279.

kurtulamayacaklarını beyan ettiklerini vurgulamıştır. Buna karşın Eş'ârielerin çoğunluğunun böyle düşünmediğini ve sorumluluğun ancak dinî tebliğle mümkün olacağını söylediklerini belirtmiştir.³³⁸

Reşid Rızâ, fetret ehli konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birisinin İslam'dan önce Arap toplumunun içinde bulunduğu durum olduğunu söylemiştir. Zira Araplar, bazı peygamberlere inanmışlarsa da dini inançlarında pek çok sıkıntılar var olmuştur. O, yâhûdî ve nasrânîlerin fetret ehli kategorisinde değerlendirilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü kendilerine gönderilen Tevrât'ı tahrif etmelerine rağmen yahûdîler, sahip oldukları dinin özünü ve cevheri tamamen yok etmemişlerdir. Aynı şekilde nasrânîler de Hz. İsa'dan aldıkları dini öğretilere sahip çıktıklarını söylemişlerdir. Böylelikle onların öğretilerine göre amel etmemelerinin, fetret ehlinde olmalarını gerektirmeyeceğine işaret etmiştir.³³⁹

Reşid Rızâ, Gazzâlî'nin bir eserinden alıntı yapmış ve fetret ehliyle ilgili görüşünü açıklamıştır. Reşid Rızâ, Gazzâlî'nin fetret ehlini üç sınıfta mütalaa ettiğini söylemiştir. Birinci grupta yer alanların Hz. Muhammed'in ismini bile duymayan kimseler olduklarını ve bunların mazur bulunduklarını söylemiştir. İkinci gruptakilerin, Hz. Peygamber'in ismini, sıfatlarını duyanlar, ondan sadır olan mucizeleri bilenler İslam memleketlerinde müslümanlara komşu olarak yaşayan kimseler olduğunu beyan etmiştir. O, bunların kesinlikle mazur olmadıklarını ve inanmakla sorumlu olduklarını dile getirmiştir. Üçüncü gruptakilerin ise sayılan bu iki grubun arasında yer alanlar olduğunu, bunların Hz. Muhammed'in ismini duydukları halde sıfatları hakkında bilgi sahibi olamadıklarını söylemiştir. Hatta bu kimselerin, Hz. Muhammed adında bir peygamber çıktığını işittiklerini fakat onun peygamberlik iddiasında bulunan yalancı olduğuna dair kendilerine malumat ulaştığını iddia edenler olduğunu söylemiştir. Bu kimselerin de mazur sayıldıklarını ifade etmiştir.³⁴⁰

Abduh, cennet nimetlerini farklı ayetler bağlamında değerlendirmiştir. O yüzden bu konu, bir ayet üzerinden değil, bilakis Menâr'da cennetle ilgili yer alan ve yorumlanan ayetler üzerinden detaylandırılmıştır. Müellif, cennet nimetlerini bir ayet bağlamında ruhî ve bedenî olmak üzere iki grupta mütalaa etmiştir. Buna göre ilgili ayette yüce Allah *“De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Tkvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah'ın*

³³⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/ 279.

³³⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/ 279-280.

³⁴⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/ 280-281. Ayrıca bkz; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Fayşalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, 1. bs (Mısır: Matbaatü Saâde, 1907), 22.

hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür.”³⁴¹ Buyurmuştur. Abduh, Allah’ın bu ayette takva sahipleri için hazırladığı nimetleri cismânî ve ruhânî olmak üzere ikiye ayırdığını bildirmiştir. Cismânî nimetler arasında cennet hurilerinin bulunduğunu beyan etmiştir. Ruhânî nimetlerin ise Allah’ın kullarından hoşnut olmasını belirtmiştir.³⁴²

Müfessir, bir başka ayette yaptığı açıklamada cennet nimetlerine odaklanmıştır. Bu manada ilgili ayette mealen:

*“Rableri onlara tarafından bir rahmet ve hoşnutluk ile kendileri için, içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdeler. Onlar orada ebedîkalacaklardır. Şüphesiz ki Allah katında büyük mükâfat vardır.”*³⁴³ Reşid Rızâ, ayetteki rahmetin çok özel bir rahmet olduğunu belirtmiştir. “Allah’ın hoşnutluğu” ibaresinden, Onun kullarına asla öfkelenmemesi manasını anlamıştır. O bu anlamı, “Rıdvân” kelimesinden anladığını açıklamıştır. Bu kelimenin harf sayısının fazla olması ve nekre olarak gelmesinin takdir ettiği manayı güçlendirdiğini dile getirmiştir. Yine ayette geçen nimetlere erişecek olan kimselerin kâmil manada iman eden, Allah yolunda hicret eden ve onun uğrunda savaşıp şehid olan kimseler olduğunu hatırlatmıştır. Bu vasıfları taşımayan kimselerin, ayette müjdelenen nimetlere nail olamayacaklarını da sözlerine eklemiştir.³⁴⁴

2.8. Nimetlerde Eşitlik

*“Allah, mümin erkeklere ve mümin kadınlara, içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vâdetti. Allah’ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur.”*³⁴⁵ buyrulmuştur.

Reşid Rızâ, cennette kadınlarla erkeklerin en üstünü de dâhil olmak üzere bütün nimetlerde eşit olacaklarını, aralarında hiçbir fark olmayacağını belirtmiştir. Her ne kadar dünyevî hususlarda ve şer’i konularda erkeklerle kadınlar arasında birtakım farklılıklar olsa da uhrevî âlemde bunlardan hiçbirisinin söz konusu edilmeyeceğine işaret etmiştir. Zira her iki cinsin, iman ve mükellefiyet hususunda eşit olduğu, aralarında bir adaletsizliğin olmadığını dile getirmiştir.³⁴⁶

Kur’an’da kadınlarla erkeklerin cennette eşit bir şekilde nimetlerden faydalanacağına dair başka ayetler de vardır. Örneğin bir ayette mealen Allah,; *“Kim bir kötülük işlerse onun*

³⁴¹ Âl-i İmran, 3/15.

³⁴² Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/ 204.

³⁴³ et-Tevbe, 9/21-22.

³⁴⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 10/ 198-199.

³⁴⁵ et-Tevbe, 9/72.

³⁴⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 10/ 469.

kadar ceza görür. Kim de Kadın veya erkek, mümin olarak faydalı bir iş yaparsa işte onlar cennete girecekler; orada onlara hesapsız rızık verilecektir.”³⁴⁷ buyrulmuştur.

2.9. Cennetin Dereceleri ve Büyüklüğü

Cennet, dünyada müttaki bir hayat yaşayanlara bahşedilen ebedî konaklama yurdudur. Burada herkes, işlediği amellere göre mükâfatlandırılacaktır. Abduh, bu konuyla ilgili bir ayette mealen, “*De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah’ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür.*”³⁴⁸ buyrulmuştur. Abduh’a göre Nasıl ki dünyada bulundukları konum itibariyle insanlar farklılarsa, aynı şekilde bu farklılık cennette de olacaktır.³⁴⁹ Bu konuda gelen bir hadis, Abduh’un görüşüyle paralellik arz etmektedir. Hadiste: “*Cennette yüz derece vardır. Her bir derecenin diğer derece ile arası, sema ile arz arası kadar geniştir. Firdevs bunların en yukarıda olanıdır. Cennetin dört nehri buradan çıkar. Bunun üstünde arş vardır. Allah’tan cennet istediğiniz vakit Firdevs’i isteyin.*”³⁵⁰ buyrulmuştur.

Zemahşerî, İsrâ suresindeki bir ayetin³⁵¹ tefsirinde ahirette insanların derece itibariyle birbirinden oldukça farklı olacağını beyan etmiştir. Çünkü ona göre insanların dünyada elde ettikleri sevaplar birbirinden çok farklılık arz etmektedir.³⁵²

Kur’ân’da cennetin boyutlarından yani uzunluğundan, genişliğinden ve yüksekliğinden bahsedilmiştir. Zira bunlardan birinde mealen: “*Rabbimizin bağışına ve Takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun.*”³⁵³ Buyrulmuştur. Menar müellifi, konuyu bu ayet bağlamında değerlendirmiştir. Ona göre cennetin genişliği ile uzun olması kastedilmiştir. Yani genişliği gökler ve yerler kadarsa uzunluğunu tahayyül etmek, idrak ötesidir.³⁵⁴

Bu konuda yapılan diğer yorumlarda cennetin uzunluğunun, aslında bir temsil olduğu şeklinde bir görüş ileri sürülmüştür.³⁵⁵ Diğer bazı tefsirlerde de buna benzer yorumlara yer verilmiştir.³⁵⁶

³⁴⁷ el-Mü’min, 40/40.

³⁴⁸ Âl-i imran, 3/15.

³⁴⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/ 205.

³⁵⁰ et-Tirmizî, *el-Câmi ‘u ‘ş-Sahîh*, “Cennet”, 4 (No. 2530).

³⁵¹ el-İsrâ, 17/20.

³⁵² Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haķā’iki Gavâmiẓi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Eķāvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, 3. Bs (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1986), 1: 656.

³⁵³ Âl-i imran, 3/133.

³⁵⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 4/109.

³⁵⁵ Nâsirüddîn Ebü Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî, 1. bs (Beyrut: Dar-u İhya-i’t-Turâsi’l-Arabî, 1997), 4: 109.

“De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah’ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür”³⁵⁷ buyrulmuştur.

Abduh, Nisâ sûresinde aile ile ilgili bir ayeti ³⁵⁸ yorumlarken şunları söyler: “bu ayetten cennette hem bedenî hem de ruhî anlamda temizlik ve arınmışlıkta ileri düzeyde olan tertemiz eşlerin varlığını haber etmek olarak anlaşılmıştır. Buradaki eşlerde, dünyadaki gibi hayız ve nifas gibi bedenî kirlerin olmadığı, yine hile, tuzak ve itaatsizlik gibi kötü huyların da bulunmadığı dile getirilmiştir.”³⁵⁹ O, cennette karı-koca ilişkisi olacağını, ancak bunun mahiyeti hakkında pek bilgi verilmediğini söylemektedir. Tıpkı ahiretin diğer konuları gibi, bunun da iman edilmesi gereken hususlardan biri olduğunu, ancak keyfiyeti hakkında söz söylemenin çok doğru olmadığını söylemiştir.³⁶⁰

Menâr tefsirinde bu konuyla alakalı olarak yer verilen diğer bir konu, kişinin cennette kaç tane eşi olacağı hususudur. Birtakım bilginlerin görüşlerinden hareketle Reşid Rızâ biri dünya diğeri ise cennet kadını olmak üzere her kişiye iki tane kadın verileceğini diğer rivayetlerin ise sahih olmadığını söylemiştir.³⁶¹

Netice olarak herkesin muhakkak surette cennette eşi olacağını söylemek mümkündür. Dünyadaki gibi karı koca ilişkisinin devam edip etmeyeceği hususunda ise Kur’an’da net bir ifade yer almamaktadır.

2.10. Rü’yetullah

Sözlükte “görmek” anlamına gelen ru’ye kelimesi³⁶² “Allah” lafzıyla birlikte bir terkip oluşturur. Kur’ân-ı Kerîm’de bu tabir yer almamakla birlikte inkârcıların bu şekil isteklerinin olduğundan söz edilmiştir. Örneğin; Firavun veziri Hâmân’dan kendisine Allah’ı görebilmek için yüksek bir kule yapmasını istemiş³⁶³, İsrailoğulları Hz. Musa’dan kendileri için görebilecekleri bir ilah yapmasını talep etmiş³⁶⁴ Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber’den

³⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 415; er-Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, 9: 365; eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'ilmi't-Tefsîr*, 1: 437; el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl Fî Me'âni't-Tenzîl*, 1: 296.

³⁵⁷ Âl-i imran, 3/15. Benzer ayetler için bkz. el-bakara, 2/25; 4/57.

³⁵⁸ en-Nisâ, 4/57.

³⁵⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 5/132.

³⁶⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/ 195.

³⁶¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/ 196.

³⁶² Temel Yeşilyurt, “Rü’yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008). 35/ 311-314

³⁶³ el-Mü'min, 40/36-37.

³⁶⁴ el-A'raf, 7/138.

kendilerine Allah'ı göstermesini onunla birlikte meleklerin de gelmesini yoksa inanmayacaklarını söylemişlerdir.³⁶⁵

Yine bu kavram şu anlamlara da gelmektedir: Dünyada veya ahirette olması fark etmeksizin akılla müşahade derecesinde bilmek, hayvanî gözle değil ruhanî gözle görmek, olanı basiretle değil gözle müşahade etmektir.³⁶⁶

İstilah olarak ise “mü'minlerin cennete girdiklerinde Allah'ı görmesi” şeklinde tarif edilir.³⁶⁷ Bu mesele ilk defa hicrî ikinci asırdan sonra tartışılmaya başlanmıştır.³⁶⁸ Cehm b. Safvan³⁶⁹ ile Sümeniyye³⁷⁰ arasında Allah'ın duyu organlarıyla algılanıp algılanamayacağı hususunda bir tartışma çıkmış, Cehm, insanın kendi ruhunu görmesinin mümkün olmadığı tezinden hareketle Allah'ın da görülemeyeceğini iddia etmiştir. Ahmet b. Hanbel de bu iddiaya karşılık olarak ayet ve hadislerden deliller getirerek Allah'ın ahirette görülebileceğini ispat etmeye çalışmıştır.³⁷¹

Rü'yetullah konusu ilk asırlardan bu yana tartışıl原因mış bir mesele olup bu hususta kelimî mezhepler ayet ve hadislerden yola çıkarak farklı görüşler beyan etmişlerdir. Biz bu kısımda Reşid Rızâ'nın meseleyi nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Reşid Rızâ'ya göre ahiret nimeti ruhanî ve cismanî olmak üzere ikiye ayrılıp bu inanç inanılması zarurî olan itikadî ilkelerden birisidir. Zira ahirette beşerin hakikati değişmeyecek olup orada da ruh ve cesetten müteşekkil bir varlık olarak kalacaktır. Ancak cennette beşerin ruhanî tarafı daha ağır basacağından ötürü tadacağı ruhanî lezzet cismanî hazdan daha üstün olacaktır. Ona göre kendilerini hakikatin bilgisine adanmış olan rabbânî bilginler ve felsefeciler maddî lezzetleri aramak yerine ruhlarını tatmin etme yolunu tercih etmişlerdir. Bu uğurda dünyevî bütün hazlardan uzaklaşmışlardır.³⁷²

Bu kâinatta en yüce hakikat marifetullah bilgisine ulaşmaktır. Bunun bir tezahürü olarak da O'nun isimlerinin, sıfatlarının mahlukâtı üzerindeki yansımalarına vâkıf olmaktır. Yüksek gayret sahibi âlimler bunun peşine düşmüşler fakat onlar en basit bir varlığın bile künhünü anlamaktan acizken en yüce varlığın hakikatini anlamak istemişlerdir. Filozoflar beşerî bilgiyle ezeli olan Allah'ın bütün çıplaklığıyla tanınıp tanınmamasının mümkünlüğü

³⁶⁵ el-Furkân 25/21; el-En'âm 6/158; el-İsrâ 17/92.

³⁶⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrut: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 1983), 109; Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Trabzon: KalemYayınevi, 2006), 847.

³⁶⁷ Semih Duğyem, “*Mevsüatu Mustalahati İlmi'l-Kelami'l İslami*” (Lübnan: Mektebet-i Lübnan, 2002), 322-325.

³⁶⁸ Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, 35: 311-314.

³⁶⁹ İlk kelamcılardan Cehmiyye fırkasının kurucusu. (ö. 128/745-46).

³⁷⁰ Budist inancını benimseyenler için Müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir terim. Daha fazla bilgi için Bkz; Ahmet Güç, “Sümeniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 132-133.

³⁷¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red Ale'z-Zenâdika Ve'l-Cehmiyye*, thk. İbn-i Şebîb el-Acemî, 1. Bs (Kuveyt: Ğarâs li'n-Neşri ve't-Tevzî'i ve't-Tibâ'i ve'l-İ'lân, 2005), 259-264.

³⁷² Muhammed Reşid Rızâ, “Fetâvâ el-Menâr”, *Mecelletü'l-Menâr* 19/5 (1916): 282.

üzerinde tartışmışlar bunlardan kimi bunun olabileceğini kimi ise bunun beşer takatinin fevkinde olduğunu beyan etmişlerdir.³⁷³ Reşid Rızâ bu girişten sonra sözü Rü'yetullah meselesine getirmektedir. O, bu hususta şunları söyler:

“Bu konuda gerçek olan, nassların işaret ettiği hakikattir ki mahlukâtın Allah'ın zatını idrak etmesi, sınırlı ilimleriyle O'nu kapsamı imkânsızdır. Bu konuda bir beklenti içine girmeleri de beyhudedir. Yüce Allah bunu birçok ayette beyan etmiştir. Şöyle ki: “Gözler onu göremez, O ise bütün gözleri görür; O, lütuf sahibidir, her şeyden haberdardır.”³⁷⁴, “Allah onların geleceklerini de, geçmişlerini de bilir. Onlar ise onu ilmen kavrayamazlar.”³⁷⁵ Ona göre her ne kadar insanlar Allah'ı ihata etmekten aciz olsalar da bu durum “tecelli” ve “rü'yet” kavramlarıyla ifade edilen dereceye yükselmelerini de engellemez. Bu hususta vârit olan ayetler birbirine muâriz gibi gözükse de bu durumu net bir şekilde ortaya koyan hadisler mevcuttur.”³⁷⁶

Reşid Rızâ, rü'yet konusunda kelam bilginlerinin ikiye ayrıldığını belirtir. Bu husustaki çatışma Ehl-i sünnetle Mu'tezile ve Cehmiyye arasında yaşanmıştır. Genel olarak ifade edilecek olunursa Ehl-i sünnet kelamcıları rü'yetin ahirette gerçekleşeceğini belirtirken Mu'tezile bu görüşün tam aksini savunmuştur.³⁷⁷

Rü'yet ile ilgili tartışmalara bakıldığında konunun özünün “görme” üzerine yoğunlaştığı anlaşılmıştır.³⁷⁸ Rivayetleri esas alan bilginler bunların zahirlerinden rü'yetin mümkün olduğunun anlaşıldığını Allah'ı görmenin aklen caiz naklen de vacip olduğunu³⁷⁹ ifade etmişlerdir. Mekân ile ilgili yöneltilen eleştirilere de şöyle cevap verilmiştir: şayet görülecek olan bir cihetteyse o cihette görülür şayet bir yönü yoksa da cihetten münezzeh olarak görülecektir.³⁸⁰

Birçok kelamcı ve felsefeci ise tenzih ve yaratana yaratılana kıyas etme gibi nedenlere dayanarak rü'yeti inkâr etmişlerdir. Fakat bu zümre rü'yeti inkâr etmekle birlikte Ehl-i sünnetle bir noktada birleşmişlerdir. O da cennet nimetinin en üstünü olan Allah'a kavuşma nimetidir. Cehennem ehlinin en büyük cezası ise bu nimetten alıkonulacak olmalarıdır.³⁸¹ Bunun delili ise şu ayetlerdir: “Kendisine kavuştukları gün, Allah'ın onlara iltifatı, <selam>

³⁷³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/ 131.

³⁷⁴ el-En'am, 6/103.

³⁷⁵ el-Tâhâ, 20/110.

³⁷⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/ 132.

³⁷⁷ Selim Özarslan, “Allah'ın Görülebilmesi / Rü'yetullah Sorunu Ve Dirilişle İlişkisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2001): 275-293.

³⁷⁸ Hasan Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 24-25.

³⁷⁹ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebşîratü'l-Edille Fî Uşûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1993), 1: 508; Nüreddîn es-Sâbûnî, *Mâturidiyye Akâidi*, trc. Bekir Topaloğlu, 17. bs (İstanbul: İfav, 2017), 92.

³⁸⁰ Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 91.

³⁸¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 9/ 132.

dır. Allah onlara çok değerli mükâfat hazırlamıştır.”³⁸², inkârcılar hakkındaki ayet ise şudur: “Hayır! Onlar şüphesiz o gün Rablerinden (O’nu görmekten) mahrum kalmışlardır.”³⁸³

Reşid Rızâ bu meseleye sadece nasslar çerçevesinden bakıldığında her iki zümrenin de kendilerini haklı çıkaracak deliller bulabileceğini belirtir. Her iki tarafın da nassları kabul etme noktasında birleştiğini ihtilafın mezkûr nassları anlama hususunda zuhur ettiğini beyan etmektedir.³⁸⁴ Ona göre Kur’an’da rü’yetin vâkî olacağına dair ihtilafa meydan bırakmayacak netlikte bir ayetin olmayışının nedeni bu hadisenin akılları hayrette bırakacak kadar önemli oluşudur.³⁸⁵

Neticede Kur’an’ın bütünlüğü bağlamında şunları söyleyebiliriz: Ayetlerin bağlamına bakıldığında gözlerin Allah’ı göremeyeceğini söyleyen ayetler bu dünya ile ilgilidir. Birtakım kimselerin Allah’ı göreceğini, diğerlerinin ise göremeyeceğini belirten ayetler ise ahiret bağlamında yer almaktadır. Bu durumda Kur’an’dan bu dünya gözü ile Allah’ın görülemeyeceği, ancak ahirette Allah’ın yaratacağı farklı bir gözle görüleceği sonucu çıkmaktadır.³⁸⁶

2.11. Cehennem

Cehennem kelimesi, sözlükte “derin kuyu, hayırsız ve uğursuz” gibi anlamlarda kullanılmıştır.³⁸⁷ Bu kelimenin Arapça asıllı olmadığı, İbranice bir kelime olduğu da söylenmiştir.³⁸⁸ Başka bir görüşe göre bu kelimenin Farsça olduğu ve Allah’ın tutuşturulmuş ateşi anlamına geldiği söylenmiştir.³⁸⁹ Terim olarak cehennem, ahirette kâfir, müşrik ve münafıkların daimî, inananların ise günahları kadar azaba uğrayacakları yer olarak tanımlanmıştır.³⁹⁰ Kur’ân’da yetmiş yedi yerde kullanılmıştır.³⁹¹ Bunlardan elli bir tanesinin mekkî, yirmi altı tanesinin ise medenî surelerde olduğu tespit edilmiştir.³⁹² Bu kısımda Tefsîru’l Menârdan hareketle cehennemle ilgili ayetler ele alınacaktır. Öncelikle cehennem kelimesinin geçtiği ayetlerin meali verilip ardından müelliflerin konuyla ilgili görüşleri aktarılacaktır.

³⁸² el-Ahzab, 33/44.

³⁸³ Mutaffîfîn, 83/15.

³⁸⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 4/ 118.

³⁸⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 9/ 138.

³⁸⁶ Resul Ertuğrul, “Ahiretteki Karşılık Bağlamında Kur’an’da Suç-Ceza Uyumu -II-”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (29 Haziran 2020): 84.

³⁸⁷ İbn-i Manzur, *Lisânu’l- Arab*, 12: 112; Ömer Faruk Harman, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/227-233.

³⁸⁸ Luvis Ma’luf, *el-Müncid Fi’l-Luğa ve’l-A’lâm* (Beyrut: Matbaat-u Kâsûlikiyye, t.y.), 108.

³⁸⁹ el-İsfahânî, *el-Müfredât Fî Garîbi’l-Kur’ân*, 209-210.

³⁹⁰ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü’l- ‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs* (Kuveyt: Dar-u İhya-i’t-Turâsi’l-Arabî, 2000), 31: 436; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlariyle İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 27. Bs (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 346-347.

³⁹¹ Abdilbâkî, *Mu’cemu’l-Müfrehes*, 185.

³⁹² Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/227-233.

“Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah’tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsınız –ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”³⁹³ Abduh, ayette geçen cehennemden kastın ahirette bulunan bir azap yeri olduğunu vurgular. Ona göre ahiret âlemiyle ilgili haber verilen herşey gayba taalluk eden konular olup bu hususla ilgili sorular sormak yersizdir. Bu bakımdan cehennem ateşinin keyfiyetinin bilinemeyeceğini bu ateşin dünya ateşiyle aynı olup olmadığı konusunda bir bilgiye sahip olunmadığı anlaşılır. Abduh “yakıtı insanlar ve taşlar” ifadesinde geçen “taşlar” kelimesini putlar olarak anlamaktadır. Bu görüşünü de “Siz ve Allah’ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtıdır. Siz oraya gireceksiniz.”³⁹⁴ ayetiyle temellendirmektedir. Abduh’a göre ayette insanlarla birlikte taşlara da vurgu yapılmasının nedeni Arapların tanrılarını taşlardan edinmesi sebebiyledir.³⁹⁵

“İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah’ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır. { O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez. Böylesine «Allah’tan kork!» denilince benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder. (Ceza ve azap olarak) ona cehennem yeter.”³⁹⁶ Abduh, ayette vasfedilen kimselerin gidecekleri yerin cehennem olduğunu, bunun nedeninin ise bu kimselerin yeryüzünün düzenini bozacak işler yaptığını, iyiliği emredip kötülükten sakındıran kimselere engel olduklarını, hatta onları öldürdüklerini ya da sürgün ettiklerini belirtir. Ayette geçen “mihâd” ifadesinin kişinin istirahat etmesini sağlayan yatak anlamında olduğunu söyler. Müfessire göre burada cehennem yatak olarak isimlendirilmesi alaylı bir ifadedir. Çünkü aslında cehennem istirahat edilecek ve huzur bulunacak bir yer değildir. Allah bu ifadeyi kullanarak oraya gidecek kimselere tarizde bulunmaktadır.³⁹⁷

“Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâğuttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürürler. İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar.”³⁹⁸ Abduh, cehennem hakikatinden bahsedilmesinin çok uygun olmadığını, ancak Kur’an’da cehennemle ilgili bütün ayetler göz

³⁹³ el-Bakara, 2/ 23-24.

³⁹⁴ el-Enbiyâ, 21/98.

³⁹⁵ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 1/164.

³⁹⁶ el-Bakara, 2/204-206

³⁹⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 2/201.

³⁹⁸ el-Bakara, 2/257.

önünde bulundurulduğunda orasının mutsuzluk yurdu olduğunu, insanların dünya hayatında yapmış oldukları kötü amelleri sebebiyle azaba uğratılacakları bir yer olduğunu belirtir. Abduh cehennemde uygulanacak azabın sadece yakıcı ateşle sınırlı olmayacağını, bunun yanında zemherir denilen şiddetli soğuk ile de azap uygulanacağını vurgular. O cehennemi yerküreye benzetmektedir. Nasıl ki yeryüzünde ekvatora yakın bölgeler çok sıcak, kutuplara yakın bölgeler soğuksa aynı şekilde cehennemde de çok sıcak ve çok soğuk yerler olabilir demektedir. Abduh şunu kesin bir dille vurgulamaktadır ki cehennem ile itidal kavramları birbirine zıttır. Yani orada uygulanacak azabın dengeli olmasından söz edilemez.³⁹⁹

*“Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”*⁴⁰⁰ Abduh bu ayeti izah ederken özellikle derilerin pişirilmesi ve başka derilerle değiştirilmesi kısmı üzerinde durur. Ona göre derilerin pişmesi tıpkı meyvelerin olgunlaşması ve yemeğin pişmesi gibidir. Onun ifadesine göre derilerin pişmesi canlılık ve hayat belirtisinin ortadan kalkması anlamındadır. Derilerin değiştirilmesinden maksat ise azabın sürekli olacağına bir işarettir. Ona göre bu ifadede temsil ve kinâye sanatı vardır. Abduh bu durumu ameliyat olan kimsenin durumuna benzetmektedir. Nasıl ki ilk defa ameliyat olan bir kimse bu operasyonda şiddetli bir acı çeker daha sonra vücudu acıya ve ızdıraba alıştığı için bunu hissetmezse cehennemde yanan kişinin derisinin değiştirilmesi de buna benzer. Reşid Rızâ ise söz konusu ayetin mecazî değil hakiki manada anlaşılması gerektiğini, ayette geçen “nude” ifadesinin ateşin sıcaklığının deride bıraktığı iz şeklinde düşünülmesi gerektiğini belirtir. Dolayısıyla deri sürekli ateşe maruz kaldığında hissetme duyusu ortadan kalkar ve derinin altından yeni bir deri çıkıp bu durum böyle devam eder şeklinde bir yorum getirir.⁴⁰¹

2.11.1. Cehennemin Ebedîliği

Tefsîru'l-Menâr'da cehennemin ebedî olup olmadığı hususu üzerinde durulmuştur. Cehennemin ebedîliği problemi ilk asırlardan itibaren tartışılmıştır.⁴⁰² Bu hususta çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Burada bu tartışmalar üzerinde durulmayacaktır. Menâr'da bu konu bazı ayetler⁴⁰³ bağlamında ele alınmıştır. İki müellif, bu konuyla ilgili görüşlerini açıklamışlardır. Reşid Rızâ, ilk önce hocasının cehennemin ebedîliği konusunda ne düşündüğünü belirtmiş, ardından kendi yorumunu yapmıştır.

³⁹⁹ Abduh, *Menâr tefsiri*, 3/85-86.

⁴⁰⁰ en-Nisâ, 4/56.

⁴⁰¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1990, 5/133-134.

⁴⁰² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ibn-i Kayyım el-cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh*, thk. Kasım en-Nevrî, 3. Bs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 433-442; el-Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, 171.

⁴⁰³ Ayetler için bkz. el-Bakara, 2/80-81.

“İsrailoğulları: Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler. De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız -ki Allah sözünden caymaz-, yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar.”⁴⁰⁴ Buyrulmuştur.

Abduh’a göre bazı müfessirler; ayette geçen “seyyie” kelimesini mutlak manada ele alarak bunu şirk olarak tefsir etmişlerdir. Ayette geçen “temelli kalacaklar” ifadesi, orada uzun süre kalacaklar manasında anlaşılmıştır. Çünkü müfessirlere göre iman üzere ölen bir kimse günahkâr olsa bile cehennemde ebediyyen kalmayacak ve bir süre sonra oradan çıkacaktır. Söz konusu müfessirlerin ayeti böyle yorumlamalarının nedenlerinden birisi Mu’tezile’nin büyük günah işleyenler cehennemde ebediyyen kalacaklardır görüşünü boşa çıkarmak içindir. Ancak Abduh, Kur’an’ın mezhepler üstü bir kitap olduğu için bu görüşü Kur’an’a dayandırmanın doğru olmadığını ileri sürmüştür. Abduh, “her taraftan günahlarla kuşatılan” kimsenin, artık mümin olarak kalamayacağı görüşünü savunmuştur.⁴⁰⁵

Reşid Rızâ, “cehennemde ebediyyen kalmanın,” fikir hürriyetini savunanları cesaretlendiren bir söylem olduğunu ifade etmiştir. Bu kimseler, günahkâr müslümanlar bir tarafa, inkârcıların dahi cehennemde ebedîyyen kalmayacaklarını bilakis uzunca bir müddet orada kaldıktan sonra çıkacaklarını savunmaktadırlar. Zira onlar, Allah’ın son derece merhametli bir rab olduğunu, yarattığı kullarını sonsuz bir azaba düşür kılmasının düşünülemezliğini dile getirmişlerdir.⁴⁰⁶

Reşid Rızâ, cehennemin ebediliğiyle ilgili şunları da sözlerine eklemiştir: Benî İsrâîl, işlemiş oldukları günahlar sebebiyle Allah’ın kendilerini cezalandıracağına inandılar. Bunun asla ebedî bir ceza olmayacağını ileri sürdüler. Nitekim bu Yahudi inancı, İslam’a mensup olan kimseler tarafında bir şekilde dillendirilmiştir. İslama mensup olan bu kimseler, büyük günah işleyenlerin ahirette şefaât veya keffâret ya da Allah’ın fazlı ve ihsanı sayesinde kurtuluşa ereceklerini iddia etmişlerdir. Onlar, bunu sanki kendilerine vadedilmiş bir şey olarak görmüşlerdir. Bunların hiçbirisi gerçekleşmediğinde günahları kadar bir müddet cehennemde kalacaklarını ve daha sonra oradan âzâde olacaklarını benimsemişlerdir. Onlar diğer dinlere mensup olanların cehennemden çıkma gibi bir şanslarının olmayacağını beyan etmişlerdir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ el-Bakara, 2/80-81.

⁴⁰⁵ Abduh, *Menâr tefsiri*, 1/504.

⁴⁰⁶ Abduh, *Menâr tefsiri*, 1/ 504-505.

⁴⁰⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/220.

Reşid Rızâ, bu düşüncüyü şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir. O, bu konuda kelimullahın diğer dinler arasında bir ayrım gözetmediğini her birine objektif bir tarzda yaklaştığını açıklamıştır. Kur'an, ebedî azaptan kurtulmayı ve sonsuz nimetler yurdu olan cennete girmeyi birtakım şartlara bağlamıştır. Bunların başında iman, takva ve salih amel gelmektedir. Bunlara sahip olanların, cennetin sakinleri olacağına vurgu yapmıştır. Allah'ın bağışlamasının hataları kendilerini kuşatmamış kimseler için söz konusu olacağına işaret etmiştir. Bir kişi, işlediği hataları sebebiyle günahları kendisini kuşatmış ve bu, onun bütün benliğini kaplamışsa, yine kalbi işlemiş olduğu günahlar sebebiyle kaskatı kesilmişse, bu kişinin Allah'ın lütfundan mahrum olacağını belirtmiştir. Yine bütün hedefi nefsinin arzularını yerine getirmek olanların ve üzerinde dinin hiçbir şekilde yaptırım gücü kalmayanların, yani bu vasıflara sahip kimselerin Allah'ın lütfundan mahrum kalacaklarını ve ebediyyen cehennemde bulunacaklarını beyan etmiştir.⁴⁰⁸

Reşid Rızâ, Kur'andaki hükümleri kendi heva ve heveslerine göre yorumlayıp sadece bir dine mensup olmakla ebedî azaptan kurtulacaklarına inananların büyük bir aldanış içinde olduklarını, aslında bu kimselerin Allah'a karşı cahilce laf ettiklerini ve ona iftirada bulunduklarını belirtmektedir. Bu sebeple Allah bu kimseler hakkında *“asılsız şeyler söyledikleri ve dinlerinin kendilerini aldattığı”*⁴⁰⁹ yargısına yer vermiştir. Abduh, cezalandırmayı murad ettiği kimsenin azabının miktarıyla ilgili söz söyleme hakkının yalnızca Allah'a ait olduğunu ve bu konuda söz söylemenin ona iftira atma anlamına gelebileceğini dile getirmiştir. Çünkü bu durumun, aklın karar vereceği bir alan olmadığı, sadece vahiyle bilinebileceği ve vahyinde bunu bildirmediğini beyan etmiştir.⁴¹⁰

Reşid Rızâ, bir başka ayetin⁴¹¹ tefsiri sadedinde şöyle demiştir: Dünyada cenneti kendilerine garantilemiş ve ateşe girmeyeceklerinden emin olanlar ahiret gününde durumun hiç de tahmin ettikleri gibi olmadığını göreceklardır. Herkes dünyada işlemiş olduğu amellerin mükâfatını ya da cezasını gördüğü zaman, bunların sadece kendi çabaları sonucunda olduğunu, herhangi bir dine ya da mezhebe mensubiyetin veya şefaatinin umduklarından gelmediğini herkesin anlayacağını söylemiştir. Reşid Rızâ'ya göre ahiret gününde hiç kimseye imtiyaz tanınmayacak, hiçkimse diğerinin kurtuluşuna vesile olamayacaktır. Dünyadayken kendilerini “Allah'ın kavmi” ya da “Allah'ın oğulları” olarak niteleyenler bunun hiçbir gerçekliğinin olmadığını orada kavrayacaklardır. Allah mükâfat

⁴⁰⁸ Abduh, *Menâr tefsiri*, 3: 220.

⁴⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/24.

⁴¹⁰ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 3/220-221

⁴¹¹ Âl-i İmrân, 3/25.

veya ceza hususunda hiçbir ayırım yapmayacak ve adaleti en mükemmel şekliyle tecelli ettirecektir. Çünkü rabbimiz “Onlar, zulme uğramazlar.” buyurmuştur.⁴¹²

Reşid Rızâ, konuyla ilgili olarak bazı müfessirlerin “onlar, zulme uğramazlar” cümlesiyle ilgili yorumlarını aktarmış ve tenkidini yapmıştır. Bu müfessirler iman edenlerin amellerinin boşa gitmeyeceğini ve günahkâr olsalar dahi cehennemde ebedî kalmayacaklarını söylemişlerdir. Zira inananların imanlarının ve işlemiş oldukları salih amellerinin karşılığının tamamıyla verilmesi cennette olacaktır. Bu açıdan inananlar cehennemde bir süre kaldıktan ve orada günahları kadar yandıktan sonra mutlaka oradan çıkacak ve cennete gireceklerdir.⁴¹³

Reşid Rızâ mezkûr müfessirlerin ayette geçen “kesb/kazanma”, “çalışma” kavramlarını doğrudan iman ve ibadetle ilişkilendirdiklerini hâlbuki bu kavramların sadece iman ve ibadetle münhasır olmayıp umumî manada anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Dolayısıyla ona göre bu kavramlar her türlü hayrı ve şerri kapsam alanına almaktadır. Şayet müfessirler bu izahları ile “kazanç” ve “amel”in mutlaka bir karşılığının olması gerektiğini söylemeye çalışıyorlarsa ki yorumlarından bu anlaşılmaktadır, öyleyse kâfirinde mutlaka iyi amelleri olacağından dolayı ona da bu amelinin karşılığının verilmesi gerektiğini söylemeleri gerekirdi demekte ve bunu söylemediklerini ifade etmektedir. Binâenaleyh Reşid Rızâ müfessirlerin bu konuda yanıldıklarını ayeti tahsis edip zahirinden anlaşılan mananın dışına çıktıklarını iddia etmektedir. Ona göre bu konuda Allahın muradı şudur: kişinin cennetlik veya cehennemlik oluşunun ölçüsü amelin nefisteki tesiridir. Eğer amelinin kötü tesiri nefsin bütün benliğini kaplamış, vicdanını ipotek altına almışsa işte o nefis temelli olarak ateşte kalacaktır. Çünkü kötü amel kişinin nefsini öylesine sarmalayıp kuşatmıştır ki onun cennete gitmesinin önüne aşılabilir bir set çekmiştir ve onu aşağılık yurdunun mensuplarından yapmıştır. Ancak kişinin nefsi bu dereceye varmayıp hataları tarafından bütünü kuşatılmamışsa ve iyilik tarafı daha baskın durumdaysa ya da iyilikleriyle kötülükleri eşit durumdaysa bu durumda da derecesine göre karşılık görecektir demektedir.⁴¹⁴

Reşid Rızâ’nın cehennemde ebedî kalma meselesiyle ilgili bu görüşün özgün bir yaklaşım olduğunu belirtmeliyiz. Ancak bu görüşün genel İslamî algıya uymadığını da söylememiz gerekmektedir. Çünkü genel İslamî anlayışa göre kişi şirk günahına düşmediği müddetçe cehenneme girmeyi gerektirecek amelleri olsa dahi ebediyyen orada kalmayacaktır. Kur’an’ın bazı ayetlerinde de bu duruma işaret edilmiştir.⁴¹⁵ Ayrıca Reşid Rızâ’nın “hataları kendisini kuşatmış kimseler cehennemde ebedî kalacaktır” söylemi muğlak bir ifadedir.

⁴¹² Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/222.

⁴¹³ el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, 1/ 11.

⁴¹⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîru’l-Menâr*, 3/ 221.

⁴¹⁵ en-Nisâ, 4/116; el-En’am, 6/128.

Bununla neyi kastettiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Şayet bununla kastettiği şey kişinin günah bataklığına saplanıp bu şekilde bir hayat sürmesiye ki sözlerinden bu anlaşılmaktadır, böyle bir kimsenin cehennemde ebedî kalacağına dair bir görüş ortaya koymak pek makul gözükmemektedir. Çünkü bir kimsenin günahkâr olması onun dinden çıkmasını gerektirmez. Burada aslolan kişinin İslam'ın temel esaslarını inkâr edip etmemesidir. Nitekim bu husus İslam bilginleri tarafından çokça tartışılmış genel kanıya göre günahkâr kimselerin işledikleri suç miktarınca azaba uğratıldıktan sonra cehennemden çıkacakları sonucuna varılmıştır. Burada tezin sınırlarını ve kapsamını aşacağında ötürü bu tartışmalara yer verilmemiştir.

*“Münafık erkekler ve münafık kadınlar (sizden değil), birbirlerindendir. Onlar kötülüğü emreder, iyilikten alıkor ve cimrilik ederler. Onlar Allah'ı unuttular. Allah da onları unuttu! Çünkü münafıklar fâsıkların kendileridir. Allah erkek münafıklara da kadın münafıklara da kâfirlere de içinde ebedî kalacakları cehennem ateşini vâdetti. O, onlara yeter. Allah onlara lânet etmiştir! Onlar için devamlı bir azap vardır.”*⁴¹⁶ Bu ayette kâfirlerin cehennemde devamlı kalacağından bahsedilmektedir. Ancak Reşid Rızâ bu ayeti yorumlarken farklı şeyler söylemektedir. Ona göre kâfirlere cehennemde uygulanacak azap zahir ve batın olmak üzere iki türdür. Zahirî azaptan maksat kâfirlerin yüzlerini yakacak olan ateş, onların iç organlarını eritecek sıcaklık ve zakkum ağacıdır. Batınî azaptan maksat ise “Kalplerin ta üstüne çıkan ateştir.”⁴¹⁷ Abduh, ayette geçen “onlar için sürekli bir azap vardır” ifadesini dünya ve ahirette olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre bu azabın dünyadaki yansıması rezil olmak ve kaybettikleri şeyler için derin hasret duymaktır. Çünkü bu durum mümin kimselerde görülmez. Onlar herşeyin Allah'tan olduğuna inanırlar ve bu düşünceyle teselli bulurlar. Söz konusu azabın ahiretteki yansımasına gelince kâfirlerin ebedî cennet nimetinden ve Allah'ın cemalini müşahade etmekten mahrum kalmalarıdır. Nitekim bu durum bir ayette şöyle ifade edilir; *“Hayır! Onlar şüphesiz o gün Rablerinden (O'nu görmekten) mahrum kalmışlardır.”*⁴¹⁸ Bunun dışında Allah'ın mümin kullarına vadettiği nimetleri bildirmesi de kâfirlerin kalplerindeki pişmanlık ateşini iyice körükler ve çektikleri ızdırabı daha da arttırır.⁴¹⁹

*“Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.”*⁴²⁰ Abduh, ayette geçen “gökler” ve “yerler” ifadelerini bu dünya âlemindeki gökler ve yerler olmadığını söylemektedir. O birtakım kimselerin ayeti böyle anladığını ancak bu konuda yanıldıklarını belirtmektedir. Çünkü kıyametin kopuşuyla birlikte göklerin ve yerlerin değişeceğini başka bir âleme geçiş

⁴¹⁶ et-Tevbe, 9/67-68.

⁴¹⁷ el-Hümeze, 104/7.

⁴¹⁸ el-Mutaffifin, 83/15.

⁴¹⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/ 462.

⁴²⁰ el-Hud, 11/107

yapılacağı için böyle anlaşılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla ayette bahsedilen gökler cennetlik ve cehennemliklerin üstü, yerlerden maksat ise yine her iki grubun alt kısmıdır. Onların orada ebedî olarak kalacak olmalarının açıklamasını ise şöyle yapar; Allah bu sistemi değiştirmeyi murad edinceye kadar kâfirler cehennemde kalmaya devam edecektir. Bunu değiştirme iradesi ise O'na bağlıdır.⁴²¹

Cennet (ödül), Allah'ın merhametinin ve affediciliğinin bir neticesidir. Cehennem ise sadece işlenen suça karşı bir cezalandırma fiilidir.⁴²² Bu bakımdan Allah'ın kimin hakkında ne hüküm vereceğini ve kime nereyi layık göreceğini kesin bir dille tespit etmek O'nun adına konuşmak olur. Son tahlilde bu kararı verecek olan cennetin ve cehennemin sahibi olan Allah'tır.

⁴²¹ Reşid Rızâ, *Tefsîru 'l-Menâr*, 12/132.

⁴²² Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 5. bs (Ankara: Otto, 2017), 35.

SONUÇ

Bu çalışmada kıyamet ve ahiret olgusu “Tefsîru’l-Menâr” bağlamında ele alınmıştır. Müelliflerin yaşadığı çağın şartlarında ihyâ ve tecdid söylemlerinin bir hayli revaçta olduğu görülmüştür. Dolayısıyla onlar, hemen hemen bütün eserlerini bu bakış açısıyla kaleme almışlardır. Bu durum Menâr tefsirinde rahatlıkla görülmektedir. Binâenaleyh genel olarak bu tefsir incelendiğinde müelliflerin aklî çıkarımlara bir hayli yer verdiği müşahade edilmiştir. Tefsîru’l-Menâr’ın ictimai tefsir özelliği taşımasından dolayı onu, diğer tefsirlerden farklı kılan özelliklerin başında, sosyal problemleri vahyin ışığında çözme iddiası yer almaktadır. Çünkü önceki dönemlerde yazılan klasik tefsirler genellikle sosyolojik açıdan toplumların yeni çıkan sorunlarına yeterli çözüm sunamamışlardır. Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslümanların çoğalması neticesinde yeni problemler ortaya çıkmış ve bunların çözümü için fıkhi mezhepler kurulmuştur. Müelliflerin yaşadığı çağda da artık her alanda aklın öne alınması ve yeni eserlerin yazılması zarureti hâsıl olmuştur. İşte Menâr tefsiri bu ıstırapın bir mahsulü olarak ortaya çıkmıştır.

Müelliflerin iddialarına göre tefsir kitapları, Kur’an’ın ruhuna uymayan bilgilerle doldurulmuştur. Müfessirler, vahyin mesajını çağın şartlarına göre yorumlamak yerine tefsirlerini gramer kurallarına boğup israilî bilgilere yer vererek asıl maksattan uzaklaşmışlardır. Bu sebeple Kur’an’ın mesajına ve insanları değiştirip dönüştürme gücüne gerekli özen gösterilmemiş ve başka amaçlara hizmet ettirilen bir kitap haline dönüştürülmüştür. Oysa Kur’an bunun tam aksine Allah’a kul ve insana merhametli bir birey ve toplum inşa etmek için gelmiştir. Ayrıca Kur’an, toplumları ahlakî bakımdan yükseltmeyi ve ictimai durumlarını iyileştirmeyi hedeflemiştir. Müellifler Menâr tefsirini bu düşünceleri gerçekleştirmek maksadıyla yazdıklarını belirtmişlerdir.

Tezde Tefsîru’l-Menâr’da kıyamet ve ahiret konusu ele alınmıştır. Bu bağlamda müelliflerin, kıyamet ve ahiretle ilgili ayetlere büyük oranda fikrî tartışmalara girmedikleri görülmüştür. Bu, ahiret konusunun tamamen gaybî bir mesele olmasına ve akılla idrak edilmesinin mümkün olmamasına bağlanmıştır. Bununla birlikte müelliflerin bu konuları ele alırken, aklı tamamen devre dışı bıraktıkları da düşünülmemelidir. Zira Reşid Rızâ’nın kıyâmetle ilgili hadisleri değerlendirirken sert tenkitlerde bulunduğu görülmüştür. Bununla birlikte yazarların konuya dair özgün yorumlarını da görmezden gelemeyiz. Örneğin kıyamet olgusunun sadece kozmik düzenin değişmesi olarak algılanmayıp aynı zamanda bireyin ve toplumun kıyametinden de söz etmeleri bunlardan sayılabilir.

Ahiretle ilgili ayetlerde ise “cehennemın ebediliği” konusu hariç genel olarak her ikisinin de genel İslâmî anlayışa uygun yorumlar yaptıkları görülmüştür. Müelliflerin

“cehennemden ebedîliği” konusunda görüş birliği içerisinde oldukları anlaşılmıştır. Zira her ikisi de “hataları kendisini kuşatmış” kimselerin cehennemde ebedî olarak kalacakları fikrini savunmuştur. Bu görüş, Mu'tezile mezhebinin büyük günah işleyenlerin ebedî olarak cehennemde kalacakları fikrini hatırlatmaktadır. Durum böyle olsa bile her ikisi de farklı argümanları kullanmıştır. Netice olarak bu konuda Menâr müelliflerinin Mu'tezile'ye yakın durduğu tespit edilmiştir. Ahiretin diğer merhaleleriyle ilgili görüşlerinde ise genel olarak geleneksel İslâmî anlayışa muvafık oldukları görülmüştür..

Sonuç olarak kıyamet ve ahiret, ilk asırlardan itibaren tefsir, kelam ve hadis ilminin başat konularından birisi olmuş ve hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışma da bu kervana katılmıştır.



KAYNAKÇA

- Abdîbâkî, Muhammed Fuâd b. Abdîbâkî b. Sâlih. *Mu'cemu'l-Müfehres*. Daru'l Kütübî'l-Mısriyye, 1943.
- Abduh, Muhammed, *Tefsîru cuz'i Âmm* 2. bs. Mısır:1341.
- Abduh, Muhammed. *Fâtiha Sûresi ve Amme Cüzü Tefsiri*. Trc. Ömer Aydın. 2. bs. İstanbul: işaret, 2018.
- Abduh, Muhammed. *Müzekkerât*. Thk. Tahir et-Tanahî. Mısır: Daru'l-Hilâl, t.y.
- Abduh, Muhammed. *Risâletu'l-Vâridât fî Nazariyyeti'l Mütakellimîn ve's-Sôfiyye ve fî'l Felsefeti'l-İlâhiyye*. Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 1925.
- Abduh, Muhammed. "Tefsîre Mukaddime". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. İsmail Cerrahoğlu 5/1 (01 Nisan 1956): 0-0. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000276.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l Kurânî'l Kerîm*. 3. bs. Mısır, 1341.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Trc. Niyazi Beki - Nusret Bolelli - İbrahim Tüfekçi - Rahmi Yaran - Nedim Yılmaz - Halil Çelik - Erdoğan, Mehmet - Temel, Ali Rıza. İstanbul: Ekin, 2011.
- Abduh, Muhammed. *Tevhîd Risâlesi*. Trc. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Adevî, İbrahim Ahmet el-. *El-İmâm El-Mücâhid*. 1 Cilt. Müessesetü'l Mısriyye, t.y.
- Afganî, Cemaleddin - Abduh, Muhammed. *Urvetu'l-Vuska*. Trc. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.
- Akbaş, Volkan. "*Tefsir'u Cüz'i Amme*" eseri ekseninde Muhammed Abduh'un Kur'an'ı yorumlama yöntemi. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Amir, A. N. - Shuriye, A. O. - Ismail, A. F. "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. Trc. Osman Şahin 3/2 (18 Haziran 2014): 223-242.
- Ammara, Muhammed. *el-A'malu'l-Kâmile*. Kahire: Daru's-Şurûk, 1993.
- Ammara, Muhammed. *el-A'malu'l-Kâmile*. Kahire: Daru's-Şurûk, 1993.
- Ammara, Muhammed. *el-A'mâlû'l Kâmile*. Kahire: Daru's-Şurûk, 1993.
- Arpa, Enver. "Tefsir'de Çağdaş Akılcı Ekol". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/1 (22 Şubat 2019): 921-940. <https://doi.org/10.33206/mjss.459655>.
- Arslan, Şekib. *es-Seyyid Reşîd Rızâ ev ihâ'ü erba'îne*. Dimeşk: Matbaat-u İbn-i Zeydun, 1937.
- Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-. *Fethu'l Bârî Şerhu Sahihî'l Buhârî*. Beyrut: Daru'l Ma'rife, 1958.

- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meâli ve Çağdaş Tefsîri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Awla, Maadh. “*EL-Menar*” ve “*EL-Mizan*” Tefsirlerinde Muhkem ve Müteşâbihat - Karşılaştırmalı Bir İnceleme-. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Aydın, Mustafa. “Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği,, Tecdîd ve Islâh Anlayışı”. *Journal of International Social Research* 11 (30 Ağustos 2018): 845-858. <https://doi.org/10.17719/jisr.2018.2598>.
- Aydın, Mustafa. “Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd Ve Islâh Anlayışı”. *Journal of International Social Research* 11/58 (30 Ağustos 2018): 845-858. <https://doi.org/10.17719/jisr.2018.2598>.
- Bayram, Fatih. *Reşîd Rızâ'da Peygamber Tasavvuru*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-. *Me'âlimü't-Tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 4. bs. Daru't-Taybe, 1997.
- Berzencî, Muhammed b. Abdirresûl b. Abdisseyyid el-Hasenî el-Berzencî eş-Şehrezûrî el-. *el-İşâ'a Li-Eşrâtî's-Sâ'a*. 3. bs. Suudî Arabistan: Daru'l Minhâc, 2005.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Şuabu'l-Îmân*. Thk. Muhtar Ahmet Nedvî. Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. 1. Bs. Beyrut: Dar-u İhya-i't-Turâsî'l-Arabî, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-şahîh*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır eNâsır. 1. bs. Dâru Tavku'n-Necât, 2001.
- Caner İbrahim. “Osmanlı Son Dönem Şöhretli Alimlerinden Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Düşünceleri”. 2017. 43 (2017).
- Cansız, Hasan. *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. “*Kitâbu't-Ta'rîfât*”. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1983.
- Duğyem, Semih. “Mevsüatu Mustalahati İlmi'l-Kelami'l İslami”. Lübnan: Mektebet-i Lübnan, 2002.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. 5. bs. Ankara: Otto, 2017.
- Emin, Ahmet. *Zuamâu'l-Islah Fi'l-Asri'l-Hadîs*. Beyrut: Daru'l-Kitâbu'l-Arabiyye, t.y.
- Emin, Osman. *Raidu'l-Fikri'l-Mısıryye el-İmâm Muhammed Abduh*. Matbaatu'l-Emîriyye, 1996.

- Erginli, Zafer. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Trabzon: KalemYayınevi, 2006.
- Ertuğrul, Resul. “Ahiretteki Karşılık Bağlamında Kur’an’da Suç-Ceza Uyumu -II-”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11 (29 Haziran 2020): 71-96.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-. *Maḳālâtü’l-İslâmiyyîn*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü’l Asriyye, 1990.
- Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. “Kitâbu’l Ayn”. Thk. Abdu’l-Humeyd Hindavî. Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-İktisad Fi’l-İtikâd*. 1. Bs. Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 2004.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Fayşalü’t-Tefriḳa Beyne’l-İslâm ve’z-Zendeḳa*. 1. bs. Mısır: Matbaatü Saâde, 1907.
- Görgün, Hilal. “el-Urvetu’l-Vüskâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Güç, Ahmet. “Sümeniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. *er-Red Ale’z-Zenâdika Ve’l-Cehmiyye*. Thk. İbn-i Şebîb el-Acemî. 1. bs. Kuveyt: Ğarâs li’n-Neşri ve’t-Tevzî’i ve’t-Tibâ’i ve’l-İ’lân, 2005.
- Harman, Ömer Faruk. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Harputî, Abdullatif el-. *Tenkîhu’l-Kelâm*. Dersaadet, 1909.
- Hâzin, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Lübâbü’t-Te’vîl Fî Me’âni’t-Tenzîl*. 1. Bs. Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 1994.
- İbn-i Manzur, Ebu’l-Fazl Cemalüddin Muhammed. *Lisânu’l- Arab*. 12/506. Beyrut: Dar-ı Sâdır, 1993.
- İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb *el-Müfredât fî Garîbi’l-Ḳur’ân*. Thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Daru’l-Kalem, 1991.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh’un dinî ve siyasî görüşleri*. 2. bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh’un dinî ve siyasî görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- Karagöz, İsmail - Karaman, Fikret - Paçacı, İbrahim - Canbulat, Mehmet - Gelişgen, Ahmet - Ural, İbrahim, ed. *Dinî kavramlar sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009.
- Karaman, Hayrettin. *Gerçek İslam’dâ birlik: Efgani, Abduh, Reşid Rıza*. 4. bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

- Karaman, Hayrettin - Ali Özek - İbrahim Kâfi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş - Turgut Ali, trc. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. 3. bs. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Kayacan Murat. “Kur'an'da 'İslah' ve Çağdaş Yorumları: Tefsîrû'l-Menâr Örneği”. İstanbul, 2019.
- Kayacan, Murat. “Menar Tefsiri ve Muhammed Abdüh İle Reşid Rıza'nın Kur'an Anlayışına Dair Değıniler”. *Umran Dergisi*. 2015.
- Kayyım el-cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ibn-i. *Hâdi'l-Ervâh*. Thk. Kasım en-Nevrî. 3. bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlariyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. 27. bs. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Kocabaş, Şakir. “Kur'ân ve hadislerde kıyamet günü”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 11 (01 Aralık 2001): 129-154.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kurân*. Thk. Ahmet el-Berdunî - ve İbrahim el-İtfiyyîş. 2. bs. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *et-Tezkire Fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*. Thk. Sadık b. Muhammed İbrahim. 1. bs. Mektebet-ü Daru'l-Minhâc, 2004.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el- - Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *Tefsîru'l-Celâleyn*. 1. bs. Kahire: Daru'l-Hadîs, t.y.
- Ma'luf, Luvis. *el-Müncid Fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*. Beyrut: Matbaat-u Kâsûlikiyye, t.y.
- Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî ibn-i. *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Dar-u Sadır, 1993.
- Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlatu'l-Kur'ân*. Thk. Mecdi Baslum. 1. bs. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâturîdî, Muḥammad İbn-Muḥammad al-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu - Yusuf Şevki Yavuz. 1. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Mertoğlu, M. Suat. “Tefsîru'Menâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî. *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Ed. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebet-i Lübnan, 1996.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: Dar-u İhya-i't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-. *el-Câmi 'u's-Sahîh*. Beyrut: Dar-u İhya-i't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *Tebşîratü'l-Edille Fî Uşûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1993.
- Nurmuhammed, Muhammed Emin. "Muhammed Reşid Rıza ve Tefsîruhû el-Menâr (Bahsun Tahlîlî)". *İslami İlimler Dergisi* 14/1 (12 Haziran 2019): 138-111. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.563404>.
- Özarslan, Selim. "Allah'ın Görülebilmesi / Rü'yetullah Sorunu Ve Dirilişle İlişkisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2001).
- Özervarlı, M. Said. "Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özervarlı, M. Said. "Reşid Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özervarlı, Said. "Reşid Rızâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-. *Uşûlü'd-Dîn*. Thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Razi, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. 2. bs. Beyrut: Dar-u İhya-i't-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- Râzî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-. *Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa*. Daru'l-Fikr, 1979.
- Râzî, Fahreddîn er-. *Mefâtihu'l Gayb*. Trc. Suat Yıldırım - Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç - Sadık Doğru. 1. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *el-Cem'u Beyne Mes'eleti'z-Zükrân ve'l-İnâs fi'l-Medâris. Mecelletü'l-Menâr* 30/2 (1929).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *el-İslâh ve'l-İs'âd Alâ Kadri'l-İsti'dâd. Mecelletü'l-Menâr* 4/18 (1901).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *el-İslâh ve'l-is'âd alâ kadri'l-isti'dâd', Mecelletü'l-Menâr* 4/18 (1901).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *el-Menâr ve'l-Ezher*. Mısır: Daru'l-Menâr, 2008.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *et-Tecdîd ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn. Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *et-Tecdîd, ve't-Teceddüd ve'l-Müceddidûn. Mecelletü'l-Menâr* 31/10 (1932).

- Reşid Rızâ, Muhammed. *Fetâvâ el-Menâr. Mecelletü'l-Menâr* 19/5 (1916).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Fî Vucûbi'l-Cem'i Beyne't-Tecdîdi'd-Dîn ve'l-Medenî. Mecelletü'l-Menâr* 32/1 (1931).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Sırâtu'l-Üstâzi'l-Îmâm. Mecelletü'l-Menâr* 8/11 (1905).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tarihu'l-Üstâzi'l-Îmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh. Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 1931.*
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Târîhu'l-üstâzi'l-Îmâm eş-Şeyh Muhammed 'Abduh,. 3 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Menâr, 2006.*
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tasdîrû't-tarih, Beyânü künhi't-tecdîd ve'l-islâh. Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tasdîrû't-tarih, Beyânü künhi't-tecdîd ve'l-islâh. Mecelletü'l-Menâr* 32/3 (1931).
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr. Kahire: Hey'etü'l Mısıryye, 1990.*
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr. 12 Cilt. Kahire: Hey'etü'l Mısıryye, 1990.*
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman er-. *Menhecû'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hâdise Fî't-Tefsîr. Suudî Arabistan: Müessesetü'r-Risâle, 1983.*
- Sâbûnî, Nûreddîn es-. *Mâturidiyye Akâidi. Trc. Bekir Topaloğlu. 17. bs. İstanbul: İfav, 2017.*
- Sâidî, Abdu'l-Müteâl es-. *el-Müceddiûn fî'l-İslâm. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu Muhtedin, 1996.*
- Şahin, M. Süreyya. "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.*
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Fethu'l-ğadîr: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'ilmi't-Tefsîr. 1. bs. Beyrut: Dar-u İbn-i Kesîr, 1993.*
- Şimşek, Halil İbrahim. "Kıyamet ve Alâmetlerinin Tsavvufî Tecrübe Açısından Yorumlanması". *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. 19 (2007).*
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-. *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân. Thk. Ahmet Muhammet Şakir. 1. bs. Müessesetü'r-Risâle, 2000.*
- Tantavî, Muhammed Seyyid. *Et-Tefsîrû'l-Vasit li'l-Kur'ani'l-Kerim. Mısır: Nahdatu Mısır, 1997.*
- Taşpınar, Halil. "Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2 (15 Aralık 2003): 261-290.*
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmi'u's-Sahîh. Thk. Beşşar Avad Maruf. Beyrut: Daru'l-Garbi-İslamî, 1998.*
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.*

- Topaloğlu, Bekir. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Kıyamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm terimleri sözlüğü*. 4. Bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Toprak, Süleyman. “Haşır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Vural, Faruk. “Reşîd Rızâ’nın Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (2014): 236-278.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kıyamet Alâmetleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, 2002.
- Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-. “Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs”. Kuveyt: Dar-u İhya-i’t-Turâsi’l-Arabî, 2000.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve ‘l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, t.y.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmi’i’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. 3. bs. Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1986.
- Zemahşeri, Mahmûd ibn ‘Umar. *El-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmidı’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl: Keşşaf tefsiri: (metin-çeviri)*. Trc. Muhammed Coşkun - Murat Sülün - Ömer Çelik - Necdet Çağıl - Adil Bebek. 1. bs. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

ÖZGEÇMİŞ

..... İlköğretimini Kulu merkez'deki İlköğretimde tamamladı. Ardından Kulu İmam Hatip Lisesine kaydoldu ve burada lise eğitimini tamamladı. 2008 yılında D.İ.B. bünyesinde İmam-Hatip olarak görev yapmaya başladı. 2014 yılında Şanlıurfa Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. 2016-2019 yılları arasında üç yıl süren dini yüksek ihtisas eğitimini Diyanet İşleri Başkanlığı Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Eğitim Merkezi'nde tamamladı.

